

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Irena Štěpánková

Dílo francouzské básnířky Christiny de Pizan jako
historický pramen

The work of French poetess Christine de Pizan as a
historical source

Praha, 2011

doc. PhDr. Martin Nejedlý, Ph.D.

Ráda bych na tomto místě poděkovala paní profesorce Florence Bouchet z toulouské univerzity Toulouse II-Le Mirail za ochotu, s jakou mě zasvětila do širší problematiky Christiny de Pizan. Dále děkuji Mgr. Václavovi Žůrkovi za jeho velmi podnětné připomínky. Předně ale můj dík patří vedoucímu mé diplomové práce doc. PhDr. Martinovi Nejedlymu, Ph.D. za jeho cenné odborné rady a zejména za jeho laskavý přístup.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 26. dubna 2011

podpis

Abstrakt

Diplomová práce představuje dílo francouzské básnířky Christiny de Pizan označované za první „femme de lettres“ („profesionální spisovatelku“) jako historický pramen.

V první kapitole je nastíněna její biografie. Důraz je kladen na Christinin italský původ a těžké období po smrti manžela Etienna Castela spojené s rozhodnutím uplatnit se jako „profesionální“ dvorská básnířka. V hlavních bodech je také doplněn vývoj, jakým prošlo přijímání Christininy osoby od 15. do 21. století.

Vývoj Christininy tvorby a především její hlavní aspekty (tím i oblasti zájmu, ke kterým může studium jejích děl přispět) jsou námětem druhé kapitoly. Po seznámení čtenáře s vývojem Christininy tvorby a se stručnou charakteristikou jednotlivých prací přechází autorka k podrobnému rozboru knihy *Le Livre du Chemin de longue étude*, na němž dokládá nejpodstatnější rysy Christinina psaní: široká znalost filozofických spisů a Bible, blízký vztah k otci, budování vlastního renomé i starost o dostatečnou (a správnou) sebe prezentaci ve dvorském prostředí, láska ke studiu a zejména obhajoba svého ženského rodu (na pozadí Sporu o Román o růži).

Poslední kapitola je zaměřená na Christininu práci *Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V*. Úvodem je krátce načrtnut historický kontext doby i její názor na možné politické fungování společnosti. Dále autorka definuje literární žánr, v němž bylo dílo koncipované, tzn. žánr knížecích zrcadel, naznačuje možné důvody k objednávce knihy burgundským vévodou Filipem Smělým a shrnuje obsah knihy. Následuje připomenutí pramenů, z nichž Christine de Pizan čerpala, rozbor pasáží vzdalujících se od hlavního tématu, aby byl posléze značný prostor věnován detailní analýze hlavního motivu díla, moudrosti. Poslední úsek pojednává o otázce Christinina zachycení návštěvy císaře Karla IV. ve Francii roku 1378.

Klíčová slova: Christine de Pizan, biografie, aspekty tvorby, *Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V*, moudrost, návštěva Karla IV. ve Francii v roce 1378, postavení žen na přelomu 14. a 15. století.

Abstract

This diploma paper introduces as a historical source the work of French poetess Christine de Pizan who has been distinguished as a first „femme de lettres“, i.e. the first professional writer.

In the first chapter is outlined Christine de Pizan biography. An emphasis is placed on Christine's Italian roots and then on a difficult period after her husband Etienne Castel death combined with a decision to become a „professional“ court poetess. A development of the way how Christine as a person was received from 15th to 21st century is also supplied in this paper.

The development of Christine's work and especially its main aspects (and thus the areas of interest to which a study of her works could contribute) is a theme of the second chapter. After the introduction to development of Christine's work and its brief characteristic of individual works, the author of this paper goes to detailed analysis of Christine's book called *Le Livre du Chemin de longue étude*, on which she illustrates the most significant traits of Christine's writing: wide knowledge of philosophic publications, the Bible, close relationship with her father, building her own renown and being concerned to have a competent (and right) self-presentation in the court milieu, love to her studies and especially an advocacy of her female gender (on the background of Dispute of Novel about Rose).

Last chapter is focused on Christine's work *Le Livre des Faits et bonnes meurs du sage roi Charles V*. At the beginning is shortly outlined historical context of the era and Christine view of political functioning of the society. The author then defines literature genre in which the work was conceived, i.e. a genre of princes mirrors, she outlines feasible reasons for an order of the book by Duke of Burgundy Philip The Bold and makes a conclusion of the work. Consequently follows the sources reminder, from which Christine de Pizan started, analysis of passages retreating from the main theme to subsequent detail analysis of the main motive of the work – wisdom. Last part deals with Christine's description of the Emperor Charles IV visit in France in 1378.

Key words: Christine de Pizan, biography, main aspects of Christine's writing, *Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V*, wisdom, Emperor Charles IV visit in France in 1378, status of women at the turn of 15th century.

Obsah

Obsah	6
Úvod.....	7
1. Biografie Christiny de Pizan	9
1.1 Život Christiny de Pizan	9
1.2 Vývoj názoru na Christinu de Pizan v průběhu staletí	15
2. Tvorba Christiny de Pizan.....	17
2.1 Kniha v 15. století	17
2.2 Vývoj Christininy tvorby	18
2.3 Le Livre du Chemin de longue étude.....	21
2.4 Charakteristické rysy Christininy tvorby	23
2.5 Christine de Pizan a ženská otázka	32
3. Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V	35
3.1 Francie přelomu 14. a 15. století.....	35
3.2 Objednávka knihy	36
3.3 Žánr knížecích zrcadel	38
3.4 Text Charles V	39
3.5 Christininy prameny.....	41
3.6 Odbočení od hlavního námětu knihy	42
3.7 Adjektivum sage a jeho různé významy v textu	43
3.8 Popis návštěvy císaře Karla IV. ve Francii	46
Závěr	49
Bibliografie	52
Příloha č. 1 - Seznam děl Christiny de Pizan	58
Příloha č. 2 – Ukázka iluminací zachycujících Christinu de Pizan.....	60

Úvod

„A Christine de Pizan napsala *Le Livre de la Cité des dames*....sice ji nikdo neposlouchal, ale měla velkou vnitřní vůli své stanovisko projevovat...“ Byly tři hodiny odpoledne. Seděla jsem spolu s dalšími studentkami na téměř tříhodinové přednášce o francouzské literatuře a toužebně si přála, aby už byl konec. Hlavu jsem měla jako balón a jen mechanicky si zapisovala slova přednášejícího. Žádný středověký spisovatel mě už nemohl ničím překvapit, ať by se snažil sebevíc, o nadšeném zaujetí ani nemluvě. To byl okamžik, kdy jsem prvně zaslechla jméno Christiny de Pizan; no, popravdě, spíše mi prolétlo kolem uší. O týden později jsem opět seděla ve stejné místnosti, na stejné židli a připravovala si sešit na poznámky. Letmo jsem si přečetla poslední věty a teprve tehdy mi v plné míře došlo, co že jsem si to vlastně předešlý týden zapsala. Jak nesmírně zajímavá to asi musela být žena, která si stála za svými názory a v čistě mužském - intelektuálním prostředí se je pokoušela prosadit? Jakkoliv banálně to může znít, opravdu jsem se v tu chvíli rozhodla, že (ať tak či onak) bude Christine de Pizan tématem mé diplomové práce. Můj zájem o ni se ještě zvýšil poté, co jsem se dozvěděla, že popsala návštěvu císaře Karla IV. ve Francii roku 1378. Snažila jsem se tedy v knihovnách najít monografie nebo články, které by mi Christinu de Pizan mohly přiblížit, ale bohužel neúspěšně. O to více jsem poté byla překvapená, když jsem během studijního programu Erasmus ve francouzském Toulouse poznala, jak nesmírně se situace ve Francii (stejně jako i jinde ve světě, především v anglosaském světě) liší od té české. Nepřeberné množství studií, článků či monografií zasvěcených Christině, jejímu dílu a názorům mě nejprve úplně zmátlo. Nechtělo se mi věřit, že by věhlas natolik „prostudované“ autorky téměř nedolehl do českých zemí. Vždyť kolik bychom našli v evropských dějinách srovnatelných žen, které se v 15. století dokázaly samy uživit a přitom otevřeně zastávat svůj vlastní osobitý názor? O kolika jiných autorkách z 15. století dnes vůbec víme? Původně jsem se chtěla zaměřit na Christininu představu o ideálním postavení žen ve společnosti, ale se zvětšujícím se objemem přečtených článků jsem se začala za tento původní záměr tak trochu stydět. Třebaže je dnes dílo Christiny de Pizan vyzdvihováno především v duchu gender studies, jde o smutné zúžení jejího širokého přínosu pro mnoho dalších oblastí. Ve své diplomové práci se proto pokusím ve 3 částech představit nejprve život

a osobnost Christiny de Pizan, dále pak hlavní aspekty její tvorby (které předznamenávají širokou škálu možného badatelského zájmu) a nakonec knihu *Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V*, obsahující mj. pasáž o návštěvě císaře Karla IV. ve Francii na přelomu let 1377 a 1378; tedy na práci, která může být řazena mezi potencionální prameny k české historii.

1. Biografie Christiny de Pizan

1.1 Život Christiny de Pizan

Nestává se příliš často, aby nějaký středověký spisovatel, byť až z období pozdního středověku, zpřítomnil ve svém díle svou vlastní osobu anebo dokonce svůj vlastní skutečný životní příběh. Christine de Pizan¹ to udělala, a proto můžeme (a musíme) vycházet při mapování její biografie (stejně jako při zkoumání jejích politických myšlenek či jednotlivých aspektů jejího života) přímo z jejích vlastních prací.² Začínat proto čistě biografickou kapitolu obligátní větou: „narodila se v...tam a tam“, by bylo v jejím případě velmi nedostačující. Zajisté, musíme konstatovat holý fakt, že Christine de Pizan se narodila v roce 1365 v italských Benátkách.³ Nicméně rok, který byl pro její celý život asi nejvíce určující, byl rok 1369, kdy se se svou matkou a dvěma bratry přistěhovala z italské Bologni do metropole francouzského království, Paříže. Hranice přesahující renomé jejího otce Tomassa de Pezzan coby vynikajícího učence, lékaře a astrologa, způsobilo, že jej ve stejném roce 1369 požádali hned dva králové, aby vstoupil do jejich služeb.⁴ Tomasso se rozhodl pro francouzského krále Karla V. a přijímá jeho pozvání na původně jednoroční pobyt (který se nakonec ukáže být doživotním). O 4 roky později

¹ o lokalizaci a pravou identifikaci jména obce v přídomku Christiny de Pizan se vedly dlouhé spory; dnešní badatelé se přiklánějí k názoru, že slovo Pizan je pofrancouzštěný název obce, ze které Thomas de Pizan pocházel, italského Pezzana; krátké shrnutí různých hypotéz viz SOLENTE, Suzanne. A propos d'un livre récent sur Christine de Pisan. *Revue belge de philologie et d'histoire* [online]. 1929, sv. 8, č. 1, s. 354.

² vyjma jejích vlastních textů vycházím především z Christininých biografií od Simone Roux a Françoise Autrand. ROUX, Simone. *Christine de Pizan. Femme de tête, dame de coeur*. Paris : Payot, 2006. AUTRAND, Françoise. *Christine de Pizan. Une femme en politique*. Paris : Fayard, 2008.

³ sama Christine de Pizan nikde nezmiňuje rok či dokonce přesné datum svého narození; proto se při určování data jejího příchodu na svět vychází z poznatku, že Christine de Pizan byla při představení králi Karlu V. zhruba čtyřletá; poslední bádání např. AUTRAND (2008) spíše ukazuje na rok 1365, zatímco starší práce se více přidržují roku 1364.

⁴ Tomasso de Pezzan pocházel z venkovské šlechtické rodiny usídlené v okolí Bologně, kde také na tamní univerzitě vystudoval astronomie a astrologii. V roce 1356 vstoupil do služeb Benátské republiky coby mistr na tamní univerzitě a oženil se s dcerou svého dřívějšího spolužáka Tomassa Mondiniho. Po krátkém váhání mezi pozváním francouzského krále Karla V. a uherského Ludvíka I. odjíždí do Francie.

podlehne nyní už Thomas de Pizan (jméno si po francouzštil) naléhání krále a posílá pro svou rodinu. Rozhodnutí nadobro se usadit v Paříži pro něj nebylo jednoduché; opustit jisté místo a postavení, které si vydobyl v Benátkách, aby v cizí zemi vstoupil do služeb cizího krále (jinak řečeno stal se na něm závislým), si mohl dovolit pouze člověk, který si byl dostatečně jistý tím, že i v případě, kdy by králova přízeň vyprchala, věděl by na koho se obrátit. Politická situace ve Francii se po neklidných časech začala opět zklidňovat. Král Karel V. se snažil stabilizovat a restaurovat poměry ve svém království, které v posledních 15 letech zasály jak drtivé porážky první etapy stoleté války, morová epidemie, tak i povstání Etienna Marcela a Jacquerie. Stejně tak bylo třeba, aby král obnovil i prestiž svého dvora, to znamená, aby na svůj dvůr přivedl známé umělce a učence,⁵ nemluvě o tom, že vynikající lidé svých oborů pro něj představovali i potenciální vynikající rádce.

O svém dětství a mládí se sama Christine vždy vyjadřovala jako o velice šťastné době. Coby dcera králem oblíbeného rádce, jehož příjmy zaručovaly bezstarostný život celé rodině, se mohla plně věnovat zábavám, které poskytoval mladé dámě život u dvora. Naučila se pohybovat se ve dvorské společnosti a od malička byla součástí života úzkého kruhu intelektuálů a umělců, světa, který si žil svým vlastním životem a tak trochu sám pro sebe. Později si často posteskla, že dobu svého mládí promarnila zábavami a hlavně bezstarostností, která ji nepřipravila na její pozdější smutný, těžký a zodpovědnosti plný osud. Stejně tak Christine de Pizan litovala, že nevyužila více blízkosti svého otce a nevěnovala se naplno studiu skutečných věd.⁶ Musíme zdůraznit, že se Christine ve svých pracích vždy zmiňovala o svém otci s nesmírnou láskou, úctou a oddaností. A proto když ji v jejích patnácti letech představil ženicha, kterého pro ni vybral, nepochybovala, že je to jistě ten nejlepší možný partner pro její manželský život. Oním šťastně vybraným byl Etienne Castel, čerstvý absolvent univerzity a notář krále s pravidelným příjmem a slibnou kariérou před sebou. Svatba se konala počátkem roku

⁵ uvádí se počet až 200 osob králova dvora

⁶ naléhavost a skutečná lítost, s jakou Christine ve svých dílech popisuje ztracenou příležitost k získání hlubšího vzdělání, je poněkud zarážející, neboť právě ve vzdělání Christine de Pizan předčila své současnice. Plyně hovořila francouzsky, italsky, ovládala latinu; uměla číst i psát; určitě se jí dostalo i příslušného „vzdělání pro dámy“, tzn. v hudbě a poezii. Navíc je více než oprávněné předpokládat, že Christine de Pizan jevila již od dětství živý zájem o vědění a že ji její otec, universitní mistr, v tomto zájmu podporoval a snažil se jej rozvíjet.

1380; pro Christinu tím začalo nejšťastnější období jejího života. Zároveň ale stejný rok přinesl i událost, kterou sama později označovala za předzvěst svého budoucího neštěstí. 16. září zemřel král Karel V. a regentství za jeho dvanáctiletého syna se ujali jeho strýcové. S králem odešel i hlavní ochránce Christinina otce a u dvora se začaly stále čteněji ozývat hlasy těch, kteří viděli v astrolozích šarlatány, jejichž předpovědi se nikdy nevyplní.⁷ Pro Thomase de Pizan znamenala nová situace zejména diskreditaci jeho osoby a s tím spojené zmenšení jeho renty, nově nepravidelně vyplácené, a třebaže zůstal veden ve dvorských účtech jako králův lékař až do roku 1387 (přepokládané datum jeho smrti), respektu a všeobecné úcty již nenabyl zpátky. Pro Christinu představovala ztráta milovaného otce hlubokou ránu. Do konce svého života si nepřestala vyčítat, že v mládí více netěžila z otcových znalostí a nikdy také nezapochybovala o významu astrologie (oboru, v němž její otec patřil ke špičce) pro panovníka a správnou správu království. V paměti se jí ustálil obrázek otce, učenice, kterého si okolí váží a který jí, dceři, otevřel cestu ke vzdělání, podporoval ji a bezmezně miloval.⁸ Pouze jednu nedobrou vlastnost mu Christine vyčítala a shodou okolností to byla stejná vlastnost, kterou našla i u svého manžela, totiž finanční nepředvídatost. Christine prožila spolu s Etiennem deset let nesmírně harmonického manželství a do konce svého života se o něm zmiňovala pouze v pozitivních a superlativních. Avšak na přelomu října a listopadu 1390 doprovázel Etienne Castel krále do Beauvais a zde pouze po několika dnech nemoci nečekaně zemřel.⁹ V jediném okamžiku se Christine de Pizan naprosto převrátil celý dosavadní život. Šok z tak náhlého odchodu milované osoby a mučivý pocit lítosti z nemožnosti se s ním alespoň rozloučit, byl ještě umocněn o hrozivý strach z budoucnosti. Po zvyku tehdejší doby nebyla manželkou zasvěcena do příjmů a celkového finančního chodu domácnosti, a protože zcela zdravý Etienne *nepředvídal*, že by se mu mohlo něco přihodit, či dokonce že by mohl nečekaně opustit tento svět, nezaopatřil dostatečně svou rodinu. Christine se ocitla v situaci, která je i v dnešní době nesmírně těžká, a jediné slovo, které ji vyjadřuje, je

⁷ přímo proti mistru Thomasovi de Pizan vystoupil např. Philippe de Mézières.

⁸ oproti jednoznačně láskyplnému vztahu k otci, byl její vztah k matce ambivalentní; Christine si vážila matky za její péči a vděčila ji za předání „typických ženských dovedností (např. šití)“, nicméně si byla také vědoma, že se matka stavěla proti jejímu vzdělávání, což s odstupem času hodnotila velmi negativně.

⁹ Simone Roux uvádí jako pravděpodobnou příčinu jeho smrti nákazu morem, viz ROUX, Simone. *Christine de Pizan. Femme de tête, dame de coeur*, s. 64.

panika. Ze dne na den se stala hlavou šestičlenné rodiny čítající její tři děti, matku a neteř. Neznalost finančních vztahů jejího muže, celkového stavu rodinných financí, tíha náhlé zodpovědnosti za uživení všech členů domácnosti, to byly pravděpodobně jedny z prvních myšlenek, které se jí honily hlavou po smrti Etienna. Nicméně v prvních měsících bezbřehý smutek přehlušil vše ostatní, a když už Christine sesbírala sílu a snažila se uchopit finanční záležitosti do svých rukou, zasáhla ji vleklá nemoc (sama neuvádí druh nemoci ani přesné datum; nejspíš ve druhé polovině 90. let). Naneštěstí, nemoc přišla v době, kdy se pomalu ale jistě začaly rozklíčovávat soudní pře vedené buď proti Christine či naopak jí proti další osobě. Všechny se týkaly finančních nároků či pohledávek. Nemělo by velký význam vyjmenovávat jednotlivé druhy soudních sporů, kterých byla Christine účastnicí, proto se omezím jen na lakonické vyjádření; kdokoliv mohl jakkoliv využít Christininy situace, udělal to: dlužníci prohlašovali, že své závazky vůči Etiennovi už splatili, třebaže splacení dluhu nemohli doložit a Christine je naopak nemohla nařknout ze lži, protože v jiných kauzách to byla zase ona, která nebyla schopna předložit nutné dokumenty; šest let se domáhala výplaty zbývajících částky za službu Etienna u dvora, aby ji nakonec byla přiznána pouze část peněz, navíc vyplácených po kouskách. Christine jak po svém otci,¹⁰ tak po svém manželovi zdělila pozemky na venkově, ve městech i v samotné Paříži. Jejich správa stejně jako finanční správa jejich výnosů či na druhé straně ztráta z pohledávek na ni jednoduše byly příliš a Christine během soudních procesů výrazně trápí. V těžké době nejistoty pomohl Christine de Pizan Philippe de Mézières, druhdy odpůrce jejího otce, který pro ni koupil roku 1392 dům i s pozemky v Miremont.¹¹ Byť byla Philippova pomoc velmi důležitá, nestačila zcela, situace se vyhrotila, došlo na zabavování jejího majetku a Christine byla nucena si začít půjčovat peníze od přátel, aby mohla uživit rodinu přinejmenším do konce soudních procesů. Na ponížení a pocit šířavé hanby (horší než samotná ztráta majetku), kterou v té době prožívala, pak nezapomněla do konce svého života.

Poté co již byly rodinné záležitosti z větší části uspořádány, děti povyroستly a vyžadovaly menší péči, mohla si Christine nově rozvrhnout vlastní čas; rozpomněla se na radost, jakou jí v mládí přinášela literatura, a obohacena o nové životní zkušenosti, začala se věnovat

¹⁰ po skonu Thomase de Pizan se Christinini bratři vrátili zpět do Itálie, aby obhospodařovali tamní rodinné majetky.

¹¹ dnešní departement Seine-et-Marne

i hlubšímu studiu. Obecně se o letech 1390 až 1399 hovoří jako o době, kdy se Christine de Pizan připravovala na svou profesní – spisovatelskou dráhu; snažila se udržet si kontakty se dvorem, a tak tvorba z roku 1399, kdy „prorazila“ (získala si movité příznivce¹²), se nesla ještě zcela v duchu dvorské poezie, žánru oblíbeného u dvora. Neznamena to, že by již před tímto datem nebyla Christine vůbec literárně činná, nicméně se až nyní skutečně prvně představila jí natolik známé dvorské společnosti ve zcela nové roli; a uspěla. Navazovala vazby s novými intelektuály u dvora, aktivně se zapojila do sporu o výklad Románu o růži; započala se tak její dráha „femme de lettre“, ženy, která se živila (a užívala) svou literární činností. V roce 1402 se Christine prvně setkala s texty římského filozofa Boethia, jehož spis *De Consolatio philosophiae* (*Útěcha z filozofie*) v Christině probudil živý zájem o filozofii; uvědomuje si, že skutečné moudrosti je možné dosáhnout pouze skrze studium, a proto každou volnou chvíli věnuje sebevzdělávání. Samotné tvorbě a myšlenkám Christiny de Pizan je věnována následující kapitola, slušelo by se však na tomto místě neopomenout zdůraznit jeden důležitý fakt. Christine se vyznala v procesu tvorby knih. Používala různé druhy písmen, věděla, jakým způsobem se knihy váží, a sama dohlížela na to, aby v jejích knihách nechyběly iluminace; příliš dobře si uvědomovala, o kolik by pak její knihy klesly v očích aristokratických mecenášů. Její „knihařské“ schopnosti vedly k domněnkám, že nejspíše tvořila sama doma (v úzkém kontaktu se všemi profesemi, podílejícími se na samotném vzniku knihy), či dokonce možná sama vedla jakousi knihařskou dílnu (pro což prozatím nejsou přesvědčivé doklady). Nejistota také panuje v otázce, kde se vlastně Christine takto specializovaným dovednostem naučila; z okolí svého otce, vzdělance a králova rádce, či manžela, královského notáře? Tak či tak, podstatné je, že její praktické technické znalosti a dovednosti jí umožnily detailně kontrolovat celý proces „výroby“ její knihy (a tak i snižovat náklady). Fakt, že se mohla Christine začít naplno věnovat literatuře a studiu, umožnily změny v její rodině. Někdy mezi lety 1396 a 1399 zemřel jeden z Christininých synů. Pro druhého se snažila získat mocného ochránce, jenž by přijal jejího syna Jeana do služby a poskytl mu tak příležitost k získání zkušeností a budoucímu navázání styků. Našla jej v hraběti ze Salisbury, členu doprovodu anglického krále Richarda II., který znal Christininý spisy a skutečně vzal Jeana Castela pod svá ochranná křídla. Avšak o několik let později vedly události v Anglii ke svržení (a následnému zavraždění) krále a k popravě hraběte Salisburyho; více než

¹² obdaroval ji král Karel VI., získala finanční obnos od dalších členů královské rodiny.

nebezpečná situace pro jeho chráněnce, osamoceného mladíka z cizího království. Nový anglický král Jindřich IV. z rodu Lancasterů se však sám ujal ochrany syna známé matky a dokonce Christinu žádal, aby přijala pozvání k jeho dvoru a přijela za synem. Christině dalo velkou práci odmítnout pozvání, dosáhnout repatriace syna a přitom krále neurazit. S navrátilým se synem se ale znovu objevila obava o jeho budoucnost. Christine de Pizan se pro něj opět snažila najít ochránce. Neuspěla u Ludvíka Orleánského, ovšem u jeho strýce burgundského vévody Filipa Smělého už ano. Přijal Jeana do své služby coby nového královského sekretáře, funkce, kterou vykonával i jeho otec.¹³ Zmínme ještě dceru Christiny a Etienna, jejíž jméno Christine překvapivě nikde neuvádí. Tato dívka se k matčinu překvapení rozhodla vstoupit do kláštera. Zůstává otázkou, zda se k tomuto kroku skutečně cítila povoláná od Boha, zda chtěla matku ušetřit starostí se sháněním věna anebo se chtěla vyhnout možnému opakování těžkého matčina osudu. Christine nebyla zprvu příliš nadšená dceřinou volbou, nicméně si sama jistě uvědomovala, jakého břemene ji vstup dcery do kláštera zbavuje. V dubnu roku 1400 ji v dominikánském klášteře v Poissy směla navštívit a sama se pak vyjadřovala s obdivem o kráse kláštera a tamním klidu.¹⁴ Podobný klid bohužel v žádném případě nepanoval v celém francouzském království. Neutěšená finanční situace království, způsobená dřívějšími výdaji na vedení války s Angličany, přetrvávající dvojpapežství, duševní nemoc krále Karla VI. a zejména sledování vlastních zájmů jednotlivými členy královské rodiny, z toho vyplývající rozepře a zvyšující se napětí, vyústily v roce 1407 k vraždě králova bratra Ludvíka Orleánského zosnované jeho bratrancem burgundským vévodou Janem Nebojácným. Začátek konce; ve francouzském království se rozhořela občanská válka. Je smutnou skutečností, že právě první desetiletí 15. století představuje Christininu nejplodnější tvůrčí období. Ze všech smutných událostí rozvětveného konfliktu Christine nejvíce zasáhlo dobytí Paříže stoupenci burgundské strany. Teror, který ve městě rozpoutali, se stal osudným pro řadu

¹³ Jean Castel se později stal stejně jako jeho matka sympatizantem Armagnaků; tím pádem musel v roce 1418 opustit Paříž, kde zanechal svou ženu se třemi dětmi. Během odloučení sepsal dlouhou lyrickou skladbu *Le Pin*, propojující politická témata s milostnými. V literární tvorbě pokračoval i jeho stejnojmenný druhorozený syn, benediktinský mnich, který po sobě zanechal řadu textů filozofických, lyrických i rétorických. Díky svým literárním schopnostem i politickým názorům zcela v duchu svých předků si jej roku 1461 vybral král Ludvík XI. coby oficiálního kronikáře.

¹⁴ neteř, poslední z duší, které musela Christine zajistit budoucnost, se podařilo roku 1405 provdat.

intelektuálů, kteří byli podobně jako Christine de Pizan, názorově spjatí se stranou Armagnaků. Ona sama se zachránila úkrytem v klášteře, možná právě v Poissy, aby jeho zdi již nikdy neopustila. Jiskru naděje na zvrát situace ji přineslo až vítězství Johanky z Arku, umocněné o fakt, že spásu království přináší žena. Nedlouho po dopsání svého posledního díla, šedesátisedmiletá Christine de Pizan umírá.

1.2 Vývoj názoru na Christinu de Pizan v průběhu staletí

Bylo by chybou na závěr alespoň nenastínit, jak byl vnímán obraz Christiny de Pizan v průběhu následujících staletí. Literární činnost jejího vnuka Jeana Castela a jeho funkce oficiálního kronikáře, přispěly k tomu, že ani ve druhé polovině 15. století Christinino jméno nezapadlo zcela. Renesance si ji vážila coby vzdělané básničky a zastánkyně žen. Ve druhé polovině 16. století se změnila estetická kritéria a středověká díla, Christininy práce nevyjímaje, začala být pokládána za nejasná, překonaná a obskurní. 18. století na Christině především oceňovalo zbožnost a cudnost v jejím vdovském stavu, byť právě ta ji pro ženy 18. století zbavovala přitažlivosti. Pozoruhodné je, že v Christině de Pizan Madame de Kéralio, autorka slavného projektu *Collection des meilleurs ouvrages françois, composés par des femmes, dédiés aux femmes françoises* (Sbírka nejlepších francouzských děl, vytvořených ženami, věnovaných francouzským ženám)¹⁵ neviděla příklad ženy bojující za práva žen; naopak vnímala ji jako silně prudérní moralistku, která spíše svými názory nahrávala mužům v jejich odmítání jakýchkoliv emancipačních snah žen.¹⁶ V následujícím století dochází k obnovení zájmu o středověk, více či méně spojené s nástupem nacionalismu. V tomto směru je Christine de Pizan autory té doby oslavována; patriotka, žena celým svým dílem se snažící o nastolení míru v zemi. Naneštěstí, stejně jako je vyzdvihována, je i zatracována. 19. století ve Francii se vyznačovalo mimo jiné i tvořením politiky v ulicích, proti čemuž Christine de Pizan brojila stejně vehementně jako

¹⁵ Louise-Félicité Guinement de Kéralio (1758/9-1821) započala práci na rozsáhlé antologii roku 1786; bohužel práci na ní překazila Revoluce.

¹⁶ neznamená to ale naprostý despekt Mme Kéralio vůči Christině de Pizan, vždyť jí ve svém souboru věnovala více než 500 stran. Oceňovala, že byla téměř jediná, která ženské pohlaví ve své době proslavila, a s úctou se vyjadřovala o jejích ctnostech i literárních schopnostech. KERALIO, Mlle de. *Collection des meilleurs ouvrages françois, composés par des femmes, dédiés aux femmes françoises*. Paris : Lagrange, 1787, sv. 2.

proti veškerému násilí; nesmiřitelná zastánkyně sociální hierarchie. Většina historiků té doby, jakkoliv se jim podařilo zpopularizovat dílo Christiny de Pizan, ji vnímala s jistou blahosklonností a její dílo především jen jako svědectví o době, v níž žila; přinejlepším ještě oceňovali její literární schopnosti a pacifismus.¹⁷ Skutečná hvězdná chvíle Christiny de Pizan-spisovatelky přišla až s počátkem 20. stoletím a rozvojem feministického hnutí; je vzkříšen zájem o středověkou vdovu, která uspěla v konkurenci mužů, a zároveň jsou i utvořeny první vzorce vnímání a přisvojování si jejího díla (hlavní argumenty se do dnešní doby nezměnily).¹⁸ Protifeministicky zaměření autoři ji vyzdvihují jako příkladnou zbožnou „feministku“, tedy ženu dbající o svoje povinnosti v domácnosti, mírumilovnou a nenakloněnou sociálním nepokojům. Podtrhávají její skromnost a záměrně opomíjejí její vzdělání i důraz, jaký na ně kladla. Zároveň ji používají jako příklad ženy, která si velice dobře uvědomovala „možnosti žen“, a nesnažila se prosadit, aby ženy zastávaly stejné úkoly jako muži.¹⁹ Naopak druhá strana velebila Christinu de Pizan hlavně jako velikou obhájkyni ženského rodu. Dále jako tu, která se první hlasitě zasazovala o přístup žen ke vzdělání a která jasně formulovala své názory vyžadující, aby jim byla přiznána stejná váha jako argumentům jejich kolegů. Jinými slovy, feministicky orientovaní autoři v ní spatřovaly své vlastní ztělesněné požadavky: ekonomicky soběstačná, vzdělaná, hrdá na své ženství a (především) politicky angažovaná.²⁰ V průběhu druhé světové války zosobňuje Christine, tolikrát ve svých dílech zdůrazňující nutnost jednotnosti království, spolu s Johankou z Arku symbol svornosti boje proti cizí nadvládě. Od padesátých let, která pak předznamenala nástup zájmu o ženskou otázku i na vědeckém poli, prakticky dodnes o Christinu de Pizan neochabl zájem. 80. léta se pak stala milníkem ve vývoji bádání o její osobě; byly sepsány stovky prací studujících její dílo, život i myšlenky a Christine de Pizan se stala jednou ze „superstar“ historického bádání.

¹⁷ odkazují na výčet autorů 19. století a jejich vnímání Christiny de Pizan v monografii ROUX, Simone. *Christine de Pizan. Femme de tête, dame de coeur*, s. 200-204.

¹⁸ odkazují na obsažný a přitom i čtivý článek ZIMMERMANN, Margarete. Christine de Pizan et les féministes autour de 1900. In *Sur Le Chemin de longue étude...Actes du colloque d'Orléans, juillet 1995*. Ed. RIBEMONT, Bernard. Paris : Honoré Champion, 1998, s. 183-204; autorka v něm mj. i definuje samotný pojem feminismu a trefně rozděluje současné badatele na Christinophily a Christinoclasty.

¹⁹ např. JORAN, Théodore. *Les Féministes avant le féminisme*. Paris : Arthur Savaète, 1910.

²⁰ např. doktorská práce RIGAUD, R. *Les Idées féministes de Christine de Pizan*. Neuchâtel : 1911.

2. Tvorba Christiny de Pizan

Jedním z mnoha důvodů, pro které se dílo Christiny de Pizan těší v posledních desetiletích takové popularity, je i pozoruhodný vývoj její tvorby. Christine de Pizan vstoupila mezi literáty svými básněmi zcela ve stylu dvorské lyriky, stylu, který na francouzském královském dvoře patřil k nejoblíbenějším. Postupem času si však vydobyla uznání svých kolegů i mecenášů a to zejména neochvějným zdůrazňováním nutnosti se vzdělávat a důrazem, který kladla na ženskou otázku.²¹

2.1 Kniha v 15. století

Nejprve několik obecných poznámek o vztahu 15. století ke knihám. Nejzásadnější změna, vynález knihtisku, umožnila rozšíření knih i mezi méně majetné vrstvy obyvatelstva, nicméně k němu došlo kolem roku 1450,²² tedy téměř dvě desetiletí po smrti Christiny de Pizan. Avšak již za jejího života docházelo k postupným, leč důležitým změnám. Od 14. století se pomalu měnil přístup k četbě; díla již nebyla a priori určená k hlasitému předčítání a četba se začala stávat čím dál tím častěji tichou; začala se zvnitřňovat. Tomu se adekvátně přizpůsobil i vztah autor-čtenář, kdy autor nově začíná naléhavě vyžadovat od čtenáře skutečnou pozornost; žádá jej, aby ocenil námahu, jakou si dal se sepsáním díla tím, že bude pozorně číst, zodpovědně o textu přemýšlet a ve výsledku se bude snažit

²¹ literatura zabývající se tvorbou Christiny je velmi široká; základní nastínění současných oblastí zájmu nabízejí například sborníky příspěvků z kolokvií pořádaných o Christině de Pizan, např.: RIBEMONT, Bernard (ed.). *Sur Le Chemin de longue étude...Actes du colloque d'Orléans, juillet 1995*. Paris : Honoré Champion, 1998. nebo KENNEDY, Angus J. (ed.). *Contexts and Continuities: Proceedings of the IVth International Colloquium on Christine de Pizan (Glasgow 21-27 July 2000), Published in honour of Liliane Dulac*. Glasgow : University of Glasgow Press, 2002.

Pro hlubší studium o konkrétních Christininých textech nabízí velkou pomoc webová stránka http://www.arlima.net/ad/christine_de_pizan.html#paix; kliknutím na hledaný název díla se rozbalí seznam dochovaných rukopisů daného díla, seznam jeho moderních vydání a zároveň i soupis jednotlivých studií, které se textu týkají.

²² vynález knihtisku z roku 1448, Johannes Gutenberg, Mohuč. Pro zvýraznění prestiže knihy se ruční opisování používalo až do poloviny 17. století.

skutečně porozumět poselství knihy a autora. Naproti tomu si však autor uvědomuje, že on sám musí používat dostatečně srozumitelné jazykové prostředky, aby samotný čtenář mohl v úplnosti a správnosti pochopit plný význam knihy (například se zvyšuje užívání prózy). Autoři 15. století se také snažili zachytit ve svých pracích co nejvíce z dosavadního lidského poznání a usilovali (zejména kompilací myšlenek dřívějších autorů) o vytvoření „vševědoucího, všeobjímajícího“ díla. Nekladli si za cíl své slavné předchůdce překonat, nebo (jako se tomu stává dnes, leckdy až zbytečně uměle) za každou cenu vymyslet něco nového. Čistě technicky musíme poznamenat, že od 13. století začíná pomalu převládat forma kodexu nad svitkem a že se stále více prosazuje papír, jenž do Evropy přišel z Číny po hedvábné stezce. Jakékoliv výhody však mělo jeho používání, pergamen hrál stále nejdůležitější roli.²³ Navíc kniha v 15. století představovala vysoce prestižní záležitost. Pouhé její vlastnictví (bez nutnosti ji číst) již znamenalo hodnotu samu o sobě; ztvárňovala symbol vědění a autority. Nádherně zdobené knihy byly znakem společenské úrovně majitele a tím i měřítkem jeho společenského úspěchu. Toto si samozřejmě uvědomovali i jejich autoři, a proto bylo jejich hlavní starostí, aby se kniha mecenáši „líbila“ a odpovídala svou obsahovou i materiální krásou jeho postavení. Autoři poté mohli doufat, že se jim dostane hmatatelného důkazu vděčnosti a přízně od jejich pána.²⁴

2.2 *Vývoj Christininy tvorby*

V kapitole věnované literární tvorbě Christiny de Pizan není možné se vyhnout alespoň stručnému chronologickému nástinu jejích prací.²⁵ Ostatně vývoj jejího díla je nesmírně zajímavý i pro dnešního člověka, protože v sobě přesně zachycuje proměnu lidské mysli a duše.

Mezi lety 1399 a 1402 sestavila Christine de Pizan několik sbírek svých básní které, jak je třeba zdůraznit, z části vznikly již v 90. letech 14. století. Ze sbírek jmenujme například

²³ v pozdějších staletích se užívání pergamenu coby luxusního materiálu omezilo na prestižní příležitosti.

²⁴ neopomenutelným vyjádřením tohoto stavu jsou chvályplné dedikace mecenášům.

²⁵ podrobný seznam všech Christininych děl viz příloha č. 1.

Cent Ballades (Sto balad),²⁶ *Une complainte amoureuse (Milostná stížnost)*, *Virelays (Virelai)* či *Rondeaux (Ronda)*. Jednalo se o lyrické skladby, zcela odrážející dvorské prostředí svého vzniku a vymykající se běžné tvorbě snad jen častějším morálním poselstvím.²⁷ Již v tomto raném období Christine koketovala s „tematikou ženské otázky“ (aby ji pak zcela přijala za svou). Její díla jako *L'Epistre au dieu d'Amours (List bohu lásek)*, *Le Debat de deux amans (Spor dvou milenců)* či na ni po dvou letech navazující *Le Dit de la Rose (Slovo o růži)* ve skutečnosti nepojednávají o ničem jiném, než je vztah mužů k ženám, neúcta, s jakou se k ženám muži chovají či postavení žen ve společnosti. Christine těmito pracemi přispívala k veliké debatě přelomu 14. a 15. století známé jako *Querelle du Roman de la Rose (Spor o Román o růži)*.²⁸ Nelze také opomenout další skupinu jejích textů věnovaných tentokrát morálce a mravním naučením, poukažme například na *Les Proverbes moraux (Mravní přísloví)*. Dvě díla se však duchu první etapy její literární činnosti vymykají. Prvním je text datovaný do dubna roku 1400 a nazvaný *Le Dit de Poissy (Slovo z Poissy)*. V tematické rovině se zdánlivě neliší od ostatních Christininých prací; představuje spor o lásce, který má být vyřešen. Co je však mimořádné, je jednak vložená pasáž, popisující návštěvu Christiny v klášteře v Poissy, kde žila její dcera, a jednak fakt, že není zamlčen osobní záměr cesty. Celý text je tak rozdělen na rozsahem zhruba dvě stejné poloviny – jedna, zcela v duchu tradiční kurtoazní lyriky, a druhá popisného až mírně reportážního charakteru. Druhou Christininou prací, jež nezapadá zcela do rámce její tvorby prvního období, je slavná *L'Epistre Othea (List od bohyně Othey)*, alegorická skladba sestávající z více než sta příběhů, sloužících k poučení

²⁶ v této je také zařazena pravděpodobně nejznámější Christinina báseň *Seulete suy et seulette vueil estre*, ve které se vyznává ze svého smutku ze ztráty muže a z osamělosti. Zajímavostí je, že tato báseň je ve francouzském prostředí natolik známá, že se jí malé děti učí ve škole nazpaměť.

²⁷ odkazují na dodnes přínosné souborné vydání Christininých básnických prací, sestavené Mauricem Royem. ROY, Maurice. *Oeuvres poetiques de Christine de Pisan*. Paris : Didot („Société des Anciens Textes Français“), 1886-1896. Svazky 1-3. (svazek 1: *Ballades, Virelays, Lays, Rondeaux, Une complainte amoureuse, Jeux à vendre* ; svazek 2: *L'Epistre au dieu d'Amours, Le Debat de deux amants, Le Livre des Trois Jugements amoureux, Le Livre du Dit de Poissy, Le Dit de la Rose, Le Dit de la Pastoure, L'Epistre à Eustache Mourel* ; svazek 3: *Les Notables moraux ou Enseignements de Christine à son fils, Proverbes moraux, Une Oroison Nostre Dame, Les Quinze Joyes de Nostre Dame, Une Oroison de la vie et passion Nostre Seigneur, Le Livre du Duc des vrais amans, Cent Ballades d'Amant et de Dame*).

²⁸ o ní a Christinině názoru na ženskou otázku více níže v oddíle, který se přímo této otázce věnuje.

a výchově. Tento dopis je adresován mladistvému Hektorovi bohyní Otheou a často je označován za první Christininu práci spadající do literárního žánru knížecích zrcadel, ke kterému se Christine ještě několikrát ve svém životě vrátí. Příběhy zde uvedené se skládají ze tří částí: tzv. „textu“-čtyřverší, „glosy“-vysvětlení v próze a nakonec z „alegorie“-morální interpretace opět v próze. První polovina roku 1402 je považována za jakési ukončení první etapy ve vývoji Christininu literární činnosti; po seznámení s texty antických myslitelů se její díla stávají hlubšími a vážnějšími. Od sporů dvou milenců o radostech či strastech lásky najednou přešla Christine ke sporům o vlastnostech ideálního vládce; smutno-radostné švitoření vymizelo a na jeho místě se objevily úvahy s filozofickým náhledem a jasně formulovanými poselstvími. První prací, ve které se projevila Christininu nově objevená vážnost, se stala *Le Livre du Chemin de long étude* (*Kniha o cestě dlouhého studia*), sepsaná mezi lety 1402 a 1403. O této knize bude podrobněji pojednáno v následující části, proto zde pouze zmíním, že se jedná o dílo, ve kterém se Christine de Pizan vyznává ze své ohromné lásky z vědění a poznání. *Le Livre de la Mutation de Fortune* (*Kniha o vrtkavosti Štěstěny*) představuje další pozoruhodný text, který roku 1403 napsala; snaží se vyličit zásahy a vliv nestálé Fortuny na život člověka i historii světa. Vyhledávaným je text zejména proto, že je v něm zachycena pomyslná proměna ženy v muže; proměna vynucená okolnostmi a v podstatě nezbytná k pokračování života. Ani následujícího roku Christine de Pizan nezhálela a na objednávku burgundského vévody zachytila v knize *Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V* (*Kniha o činech a dobrých mravech moudrého krále Karla V.*) život francouzského krále Karla V. Tato její práce měla vystavět pro budoucí generaci následováníhodný vzor ideálního panovníka. Pravděpodobně literárně nejplodnější rok Christiny de Pizan byl rok 1405, který z největší části zasvětila tématu žen, jejich postavení, schopnostem a případnému podílu na moci; knihy *Le Livre de la Cité des dames* (*Kniha o městě žen*) či na ni navazující *Le Livre des Trois Vertus* (*Kniha o třech ctnostech*) dnes představují pravděpodobně nejznámější práce této středověké autorky. Stejněho roku vzniklo i dílo s názvem *L'Avison Christine* (*Vidění Christiny*, zpravidla se nepřekládá – pozn. autora), kde v rámci alegorického snu Christine vypráví neradostnou historii světa i Francie, setkává se s řadou alegorických postav a podobně jako v *Le Livre du Chemin de long étude* se snaží vysvětlit, proč ji tolik láká poznání. *L'Avison Christine* je obecně považována za nejvíce autobiografickou práci naší autorky. I díky zhoršující se politické a společenské situaci ve francouzském království se Christine de Pizan začala mnohem

více zajímat o politiku a společenské uspořádání ve státě; například ve své práci z přelomu let 1406 a 1407 *Le Livre du Corps de Policie* (*Kniha o politickém uspořádání*) se pokouší definovat role prince, šlechtice i běžného člověka. Dokonce se svými dopisy odvažuje oslovit přímo členy královské rodiny v naději, že je snad přiměje k umoudření a znovu nastolení pevné a jednotné vlády (*Une Epistre à la reine de France* (*List královně Francie*) z roku 1405 či *Les Lamentations sur les maux de la France* (*Bědování nad bolestmi Francie*), 1410). Christine lze jistě označit za autorku stále se zasazující o mír a dohodu mezi znesvářenými královskými klikami, proto mezi jejími díly působí nepatříčně a malinko úsměvně text s názvem *Le Livre des Faits d'armes et de chevalerie* (*Kniha o skutečích zbraních a rytířskosti*) z roku 1410. Popisuje v něm způsob, jakým se má úspěšně vést válka a navíc zdůrazňuje i nutnost doložení právních podkladů k jejímu vypovězení. K žánru knížecích zrcadel se Christine znovu vrátila textem *Le Livre de la Paix* (*Kniha o míru*), který vznikl po dobu dvou let a jenž naléhavě apeluje na nezbytnost mravních kvalit panovníka. Christine se zde obrací na dauphina Ludvíka z Guyenne. Žádá jej, aby dojednal mír a nepolevoval v úsilí o dosažení ideálních vlastností panovníka. Po krvavých událostech v Paříži a vynuceném azylu v klášteře v Poissy se dříve tak plodná autorka odmlčela. Někdy kolem roku 1420 sestavila *Les Heures de contemplation sur la Passion de Nostre Seigneur* (*Hodinky rozjímání nad utrpením Našeho Pána*), kde nabádá ženy, aby velebily Krista a trpělivě snášely tělesné útrapy, vytěžující z nich co nejvíce pro svou duši. Christininou úplně poslední prací se stala kratší veršovaná skladba nazvaná *Le Ditié de Jeanne d'Arc* (*Povídání o Janě z Arku*); vyzývá v ní všechny strany konfliktu, aby uznaly jediného pravého krále Francie, Karla, a prorokuje porážku Angličanů. Z jejích veršů číší rozechvění a radost nad tím, že je to právě žena, která vyvádí Francii z neštěstí a představuje příslib mírumilovnější budoucnosti. Zajímavostí je, že se jedná vůbec o první text psaný francouzsky, který se o Janě z Arku zmiňuje.

2.3 *Le Livre du Chemin de longue étude*

Jakkoliv je výčet Christininých děl impozantní i pro dnešního člověka (zvyklého na rychlou produkci u jednotlivých spisovatelů, např. Michal Viewegh), nemůže postihnout všechny aspekty tvorby této „femme de lettres“. Stejně tak by ani pouhý seznam charakteristických rysů jejího psaní bez přímé návaznosti na text neměl sám o sobě žádnou výpovědní hodnotu. Naštěstí, v případě Christiny de Pizan má historik k dispozici jednu

knihu, pro samotnou Christinu přelomovou, kde se objevují snad všechna témata, kterým později věnovala samostatné práce, stejně jako jednotlivé specifické aspekty její tvorby. Tím textem je veršovaná skladba o 6398 verších *Le Livre du Chemin de longue étude*,²⁹ (dále jen *Le Chemin*) napsaná na přelomu let 1402 a 1403. O čem pojednává? V rámci alegorického snu líčí text putování hlavní hrdinky Christiny za poznáním veškeré moudrosti i pramene všeho zla na světě. Než půjde spát, chtěla se Christine potěšit četbou nějaké knihy a do rukou jí přišla *Útěcha z filozofie* od římského filozofa Boethia. Když se Christine uloží ke spánku, nemůže se ubránit přemítání nad stavem světa a bédování nad tím, že je snad přirozené, když je svět zlý. Vyčerpaná úvahami, usíná. Náhle se před ní zjeví krásná postava, představí se jí jako Sibyla³⁰ a nabízí, že jí provede jiným světem, kde Christine pochopí vše, čemu nemůže porozumět zde na Zemi. Vydají se na cestu a procházejí nádhernou krajinou protkanou cestičkami až k vysoké hoře, na jejímž vrcholu spatří Fontánu moudrosti, v níž se koupe devět vznešených paní, Múz. Ty stráží fontánu a rozmlouvají s učiteli, kteří k ní po cestičkách dospěli. Sibyla Christině vysvětluje, že na tomto místě jsou shromážděny všechny poznatky ze všech koutů světa a že cesta, po které jdou, se jmenuje Longue Étude. Tu se Christine rozpomene, že vlastně cestu poznává a že již dříve o ní věděla, jen jí nikdy nevěnovala pozornost. Uvědomí si, jak je tato cesta krásná, a slibuje, že po ní bude stále kráčet dál. Poté spolu se Sibylou prolétávají svět a navštíví mnoho míst, například Konstantinopol, Tróju, nebo Alexandrii. Jejich putování končí u pozemského ráje, kam není nikomu dovoleno vstoupit. Nedaleko jeho hradeb zavolá Sibyla k nebi a žádá Představivost, aby jim shodila žebřík, aby mohly vystoupat do nebe. Je jim vyhověno a po žebříku vyrobeném z materiálu Spekulace obě vylézají na oblohu až do pátého nebe.³¹ Sibyla zde Christině popisuje pohyby nebeských těles a ta, oslepena pronikavou září, by si přála, aby se její údy proměnily v oči, aby vše mohla uvidět (tzn. poznat). Poté sestupují níže do „nebe vzduchu“, kde se setkávají se skupinou

²⁹ vycházím z kritické edice textu, viz PIZAN, Christine de. *Le Chemin de longue étude*. Ed. TARNOWSKI, Andrea. Paris : Livre de poche, 2000.

³⁰ konkrétně se jedná o Sibylu Kumskou, pocházející z řecké kolonie nedaleko Neapole, o níž se zmiňuje už Vergilius v Aeneidě. Dle legendy získala díky Apollonovi tisíc let života a během něj doprovázela Aenea do pekla nebo měla prodat etruskému králi Tarquinovi 9 prorockých knih. Věštkyně Sibyly byly, poněkud překvapivě, naroubovány do křesťanské ideologie jakožto prorokyně příchodu Ježíše Krista na Zemi.

³¹ Christine dle dobové tradice rozděluje nebeskou sféru na pět úrovní; vzduch, éter, oheň, Olymp a oblohu, do níž vede Christinin žebřík. Viz *Le Chemin*, s.187 pozn. č. 1.

Vlivů a Osudů, kteří dle postavení planet v okamžiku narození člověka začínají určovat jeho osud. Nade všemi pak trůní paní dvojí tváře, nevyzpytatelná Fortuna. V tomto bodě se celý text jakoby láme; dosavadní poměrně akční líčení putování za poznáním moudrosti se mění v rozvleklý a místy špatně stravitelný záznam filozofické debaty. Christine dopodrobna popisuje, jak na jiném místě v nebi spatřila na čtyřech světových stranách trůny, přičemž další pátý byl umístěn uprostřed a mírně nad nimi. Následuje detailní popis jednotlivých paní, kterým trůny připadaly a odhalení, že se jedná o Urozenost, Bohatství, Rytířskost a Moudrost a na čestném místě Rozum. Tato poslední rozsuzuje spory a právě jí byla tentokrát přednesena stížnost Matky Přírody na chování lidí; jako jejich matka už nestrpí, aby se její děti dále mezi sebou zabíjely a riskovaly, že skončí v ztracení, proto žádá ochranu pro ně i sebe. Rozum požádá o svolání čtyř Dam, které mají na svědomí poklesky lidí, a žádá je o radu v řešení sporu. Dámy trošku dětsky začnou obviňovat za špatné chování lidí jedna druhou, ale nakonec se alespoň shodnou na tom, že lidstvo se může polepšit jen, pokud mu bude vládnout jediný panovník. Každá má proto navrhnout jednoho kandidáta, který je dle jejího mínění tím nejlepším. Není překvapující, že každá navrhne člověka, v němž se sama nejvíce ztělesňuje. Následně je rozvinuta debata a každá z Dam vysvětluje, proč je její kandidát lepší než ostatní; jednoduše řečeno každá hájí svou nadřazenost nad zbylými. Naposledy se ke slovu dostane Moudrost, která na závěr definuje vlastnosti, jež by ideální vládce měl splňovat. Dámy se znovu rozhaštějí, až mistr Názor navrhne, aby byla debata předložena nejlepšímu z království na Zemi. Po dlouhé debatě bylo rozhodnuto, že tímto je francouzský dvůr. Ale jak přenést poselství na Zem? Z pozadí vystupuje Sibyla a nabízí, že to udělá Christine; dáma Rozum s ní ráda souhlasí, a navíc je mile překvapena, když Christine vyndává ze západří přepis debaty a poznamenává, že ji celou stihla v jejím průběhu zaznamenat. Na konec Sibyla doprovází Christinu zpátky na Zem a ona se probouzí ze snu matčiným klepáním na dveře.

2.4 Charakteristické rysy Christininy tvorby

Toliko k obsahu knihy. Oblíbený žánr alegorického snu³² poskytl Christině de Pizan dostatečně široký prostor, v němž mohla vyličít své fantaskní putování. Jakkoliv je ale její

³² žánr alegorického snu byl nejvhodnějším žánrem, poskytujícím rámec, v němž mohly alegorické postavy volně vystupovat a jednat. Christine nicméně mluví o tzv. vision, aby se vyhnula případnému ztotožnění jejího vidění se snem, který je více neuchopitelný, „vymyšlený“. Christine se tím snaží dodat svému líčení na

dílo literárně působivé, musíme si přiznat, že myšlenkově Christine (zcela v duchu doby) čerpala z děl antických i křesťanských filozofů (leckdy přebírala přímo celé pasáže). Znalost těchto autorů i jejich děl Christine vždy plně prokazovala. Ovšem dříve než přejdeme k jejich alespoň stručnému výčtu, musíme v první řadě zdůraznit, že i přes značnou orientaci v dílech antických filozofů byla Christine vždy oddanou křesťankou a nikdy ani v nejmenším nezpochybňovala nejvyšší autoritu křesťanského Boha. Sama se z úcty k němu v *Le Chemin* vyznává, např. verše 3093-3096: „a opravdu věřím/ že Bůh má nyní slitování se světem/ a že se o něj postará.“ Dokonce se i beze stopy hořkosti snažila porozumět důvodům, často lidem nejasným, které Boha vedou k tomu, že připouští, aby se na světě dělo tolik špatného, a de facto jej tak vlastně obhajovala,³³ např. verše 439-446: „že Bůh v nebi strpí/ takovou nesvornost na zemi/ aby poučil smrtelného člověka;/ neboť když člověk vidí svět v takovém zmatku/ musí toužit po ráji/ kde neexistují žádné špatnosti ani pomluvy/ ale mír, radost, svornost a láska“. Bůh ve své trojjedinosti a Písmo svaté pro ni představovali konečnou a ničím neotřesitelnou autoritu. To ji však nebránilo, opět zcela dle dobového úzu, studovat a nechat se inspirovat spisy předkřesťanských autorů.

Při bližším studiu Christininých prací několikrát zjistíme, že se vždy při psaní jednoho díla nechala inspirovat, či lépe řečeno vést ve svých myšlenkách, jedním dílem antického popř.

hodnověrnosti, viz verše 453-456: „měla jsem zvláštní vidění/ nebyla to iluze/ ale naopak hmatatelný přízrak/ skutečné a jisté věci.“

³³ adresovala-li kdy Christine někomu své výčitky za špatný stav věcí na světě, pak to byla alegorická postava paní Fortuny; je až zarážející, jakou míru vlivu na život člověka jí, při své nesporné zbožnosti, přisuzuje. V textu *Le Chemin* vystupuje paní Štěstěna hned v několika podobách; jako jedna z figur děje, jako společnice paní Bohatství a (v první řadě) jako jméno, kterým si Christine mnohokrát stýská nad osudem-paní vrtkavého osudu. Odkazuji na velice podnětný článek, DULAC, Liliane. *Thèmes et variations du Chemin de longue estude à l'Avison-Christine : remarques sur un itinéraire*. In *Sur Le Chemin de longue étude...Actes du colloque d'Orléans, juillet 1995*. Ed. RIBEMONT, Bernard. Paris : Honoré Champion, 1998, s. 77-86. Autorka v něm dokumentuje vývoj vnímání Fortuny u Christine de Pizan; poukazuje na fakt, že pozici vládkyně světa místo Fortuny postupně začíná Christine přisuzovat postavě dámy Názor. Neboť oddělenost Fortuny od světa lidí a nemožnost ji jakkoliv ovlivnit, vede k fatalismu a tím pádem k rezignaci na snahu o změnu k lepšímu. Naproti tomu s Náзором je možné polemizovat, vychází jen a pouze z lidského světa, a což je nejdůležitější, nechává otevřené pole působnosti; Názor může člověka zmýlit, ale neubírá mu jeho postavení jedináčícího činitele.

raně křesťanského filozofa;³⁴ v případě *Le Chemin* jde o již zmiňovaného Boethia a jeho *De Consolatio philosophiae*.³⁵ Dále v textu ale objevíme i vliv Danta Allighieriho a jeho *La Divina Commedia* (Božská komedie), a to zejména ve výběru motivu putování.³⁶ Sama Christine de Pizan (především v části věnované obhajobě a chvále Moudrosti) nesčetněkrát cituje z plejády známých filozofů; vyjma Boethia se nejčastěji odvolá na římského spisovatele Flavia Vegetia Renata, básníka Vergilia, historika Valeria Maxima, filozofa Seneku, řečníka Cicera nebo řeckého myslitele Aristotela,³⁷ ze středověkých autorů zmiňme hlavně Boccaccia, Alaina de Lille a Tomáše Hibernica. Všechna jména svědčí o jediném; Christine de Pizan byla nesmírně vzdělaná. Možná je to až příliš prosté a jednoduché konstatování, ale rozhodně jedno ze stěžejních. I při vědomí praxe četby ve středověku, kdy se četly povětšinou vybrané pasáže a nikoliv celá díla, bere rozhled Christine de Pizan dech. Opět se také vynořuje otázka, kde se jí podařilo toto vzdělání získat a zda ji již v dětství otec neseznamoval se základy filozofie.

Ostatně u osoby Christinina otce je třeba se na chvíli zdržet. Jisté je, že hrál v jejím životě jednu z nejzásadnějších rolí; s největší pravděpodobností šlo o milujícího otce, který se ke své dceři choval láskyplně a neodháněl ji, když se snažil své syny něčemu naučit. S jistotou můžeme říci, že v mnoha ze svých spisů mu Christine věnuje aspoň pár řádků; v případě *Le Chemin* jde o verše 1045-1048: „Tvůj otec sám znával dobře tu cestu (k Fontáně moudrosti-pozn. autora);/ bylo to normální/ protože měl své zvyky/ které mu

³⁴ z dalších Christininých prací jde například o *Le Livre de la Cité des dames*, kde je prokázána přímá vazba na dílo svatého Augustina *De Civitate Dei* (O Boží obci), či o *Le Livre des Faits d'armes et de chevalerie*, v níž Christine vycházela především z díla *De Re militari* (O věcech vojenských) pozdně antického spisovatele Flavia Vegetia Renata.

³⁵ Christine jej cituje více než pětkrát, zejména verše 202-294, v nichž se vyznává ze soustrasti s člověkem, který v osamění, čeká na trest a jehož navštíví paní Filozofie, aby s ním rozmlouvala. Christine se nechala knihou inspirovat do té míry, že převzala hlavní strukturu; na začátku textu je i ona osamocená a propadající beznaději, a i za ní přijde alegorická postava, která jí pomůže dojít uklidnění v nalezené moudrosti a porozumění.

³⁶ Christine de Pizan se ale na něj v textu i přímo odvolává, navíc díky své dokonalé znalosti italštiny byla jednou z prvních autorů, kteří ve francouzském prostředí z Danteho čerpali.

³⁷ Christine měla k dispozici francouzské překlady (z latiny) Aristotelových spisů o etice, politice a ekonomii od Nicolase Oresma; samotný král Karel V. inicioval překlad Aristotelova díla, aby podpořil zvyšující se úroveň vzdělanosti na svém dvoře.

přinesly veliké vědění.“ Dokladem úcty, jakou Christine k otci-lékaři a astrologovi chovala, je i důraz, který v *Le Chemin* kladla paní Moudrost na fakt, aby její kandidát ovládal právě astrologii, verše 3403-3414: „Je to dokonalý astrolog;/ jeho vědění mu přináší veškerou učenost./ Zná běh planet/ a hvězdné orbity;/ celou nebeskou klenbu/ a budoucí události/ bez problému rozklíčovává./ Ví přesně, jak věci přijdou/ díky svým hlubokým znalostem./ Zkrátka, dávám vám své slovo/ že ovládá celou filozofii.“ Christine obecně astrologii cítila jako jednu z nejdůležitějších věd vůbec. Ch. M. Laennec charakterizovala Christinin postoj k ní velice výstižně: „Pro Christinu de Pizan je tedy astrologie legitimní metodou k dosažení vědění, metodou založenou na interpretaci a rozluštění znamení.“³⁸ Za vrchol otcova umění pak Christine považovala jeho předpověď hodiny vlastní smrti; tím že se jeho předpověď ukázala být pravdivou, byla prokázána v jejích očích i otcova moudrost. Jaký byl ale skutečný důvod toho, že Christine svého otce tak často ve svých pracích zmiňovala? Vedly ji k tomu něžné rodinné vzpomínky, nebo vděčnost, že se k ní choval stejně jako k jejím bratrům? Cítila snad Christine potřebu otce ospravedlňovat proti těm, kteří jej po smrti krále Karla V. obviňovali ze šarlatánství a prospěchářství? Chtěla pro příští generace uchovat jeho podobu jako učeného a moudrého vzdělance? Na všechny otázky je možné odpovědět kladně. Obávám se však, že pravá příčina se nachází jinde a je, jak to tak bývá, mnohem prozaičtější. Třebaže byl závěr života jejího otce neradostný, musela v prostředí královského dvora přetrvávat vzpomínka na velkou úctu, jakou k jejímu otci choval Karel V., i na dary popř. úřady, jakými mu vyjadřoval svou přízeň. Domnívám se, že Christine de Pizan se snažila využít otcovy reputace coby moudrého a blízkého přítele krále a také faktu, že jako jeho dcera byla jakousi předpokládanou nositelkou zděděných otcových vloh, ke zvýšení své vlastní autority. Poznámkami o něm si pak zajišťovala, aby si její mecenáši připomněli uznání Thomase de Pizan ze strany Karla V. a i míru, kterou materiálně oceňoval jeho služby. Lze předpokládat, že doufala v to, že její objednavatelé budou následovat příklad jejich moudrého předka a že i oni své uznání vůči ní patřičně hmotně vyjádří.

Stále musíme mít na paměti, že literární činnost pro Christinu představovala živobytí; míra náklonnosti jejich objednavatelů byla přímo úměrná k její životní úrovni. Snažila se sice

³⁸ MONEERA LAENNEC, Christine. Prophétie, interprétation et écriture dans l'Avison-Christine. In *Une femme de lettres au Moyen Age. Etudes autour de Christine de Pizan*. Ed. DULAC, Liliane; RIBEMONT, Bernard. Orléans : Paradigme, 1995, s. 122-129.

více či méně skrytě zvýšit „cenu“ svých prací, ale byla si současně vědoma i toho, že si nemůže dovolit popudit proti sobě své podporovatele; co víc, že se jim musí snažit zavděčit. Dedikace poskytovaly adekvátní prostor k velebení mecenášů, ale s tím se Christine nemohla spokojit, a proto můžeme stopy jistého vemlouvání se do přízně najít i v jiných částech textů; *Le Chemin* s množstvím příkladů je toho důkazem. Nejen že Christine zmiňuje osobnost krále Karla V. a jeho štědrost, nejen že v závěru líčí důvody, pro které byl vybrán francouzský dvůr jako rozhodce sporu (tedy tento doslova chvalořečí), ale například v části, kdy paní Moudrost pohaní své tři sokyně a náhle obrátí, praví, verše 5468-5472: „Nyní bych chtěla chválit urozenost/ neboť je ozdobena vlastností/ která musí být v pravdě jí vlastní/ a která zavazuje toho, kdo jí chce být hoden.“ Podobně si Christine o 850 veršů dříve dává veliký pozor, aby se nijak nedotkla svých pánů; po odsouzení bohatství a připomenutí podobenství o boháči, velbloudu a uchu jehly honem dodává, verše 4615-4618: „Glosa tohoto textu, která vysvětluje jeho podstatu/ upřesňuje, že se jedná o bohaté/ bez milosrdenství, lakomce a skrblíky.“ Velebení mecenášů není ničím překvapivým u dvorské autorky, ale jistá literární elegance, s jakou toto činila Christine de Pizan, ji odlišovala od ostatních a zároveň i charakterizovala její psaní.

Dalším aspektem její tvorby se stala například i snaha zachovat své jméno v nezapomnění, tedy stále živé. V *Le Chemin* je tato touha vyjádřena hned prvními slovy, která Sibyla pronese k postavě Christiny, verše 490-497: „Dcero, kterou Bůh ráčí uchovat/ v míru s tvojí duší i s tvým vědomím/ a s láskou k vědění/ k čemuž tě tvé vlastnosti předurčují;/ a než se nachýlí konec tvého života/ vytěžíš z nich tolik radosti/ že se tvé jméno bude skvět v pamětech/ dlouho po tvém odchodu.“ Francouzský výraz *renommer* ve svém původním významu, tedy *re-nommer* být znovu jmenován, přesně vystihuje, v co Christine celý život doufala; aby její jméno nebylo zcela zapomenuto, a psaní jí k tomu mělo být prostředkem. Pro většinu středověkých autorů bylo úsilí o neupadnutí do zapomnění velice důležité. Nicméně, oproti svým současníkům měla Christine v tomto směru několik výhod: předně se o evokaci jejího jména zasadili Christinini potomci, kteří se ke své literárně činné matce popř. babičce hrdě hlásili. Zároveň jí paradoxně pomohl i fakt, který jí za jejího života naopak škodil; totiž skutečnost, že byla jednou z mála žen-autorek a ve své době představovala svým způsobem kuriozitu (i to pomohlo uchovat vzpomínku na ni). Díky tomu kdykoliv došlo později na otázku žen a psaní, byla Christine citována mezi prvními. Lze spekulovat, zda by ovšem samotná Christine tyto důvody k „přežití“ jejího jména

považovala za dostatečně platné. Obávám se, že Christininým přáním bylo vybudovat si reputaci nikoliv na základě svého pohlaví, nýbrž na základě svých schopností a znalostí; tedy stát se pro budoucí generace intelektuální autoritou, na kterou se budou moci s plnou vážností a důvěrou odvolávat. Vzhledem k četnosti, s jakou se v posledních desetiletích skloňuje jméno Christiny de Pizan, můžeme říct, že přinejmenším pro nejbližších 600 let Christine ve své snaze o nezapomnění uspěla.

Velkou měrou k uchování Christinina renomé přispěly i bohaté iluminace, na jejichž dostatečný počet sama dbala, ale předně skutečnost, že na mnohých z nich byla i sama zobrazena. Skupinu těchto „autobiografických“ iluminací,³⁹ můžeme rozčlenit do jednotlivých podskupin dle role, kterou v nich Christine zastávala. Převažují scény, na nichž vystupuje v roli autorky nabízející své dílo objednavateli. Tento obecně častý námět musel nicméně na diváka působit silným dojmem, protože tradičně mužskou roli nyní překvapivě zastávala žena. Další role, v jakých nejčastěji nalezneme znázorněnou Christinu, úzce souvisejí s její láskou ke vzdělání; ať už se jedná o roli „učence“, představující Christinu v malé místnůstce ponořenou do četby nebo do psaní, roli učitelky anebo naopak roli studentky. Všechny iluminace ovšem dokládají, jak Christine vnímala svou funkci ve společnosti, či spíše jakým způsobem si přála, aby byla její společenská funkce prezentována aristokratickému publiku. Christine de Pizan si možná více než její mužští kolegové uvědomovala, že vizuální ztvárnění sdělení má mnohdy větší dopad než sdělení psané, a proto přikládala vztahu text-iluminace a potažmo své vizuální prezentaci nesmírnou důležitost.⁴⁰

Jedním z největších specifík psaní Christiny de Pizan se stalo časté užívání vlastního jména jako jména hlavních hrdinek knih.⁴¹ Podobně jako užívání ich-formy nebo líčení jejího

³⁹ označení iluminací za autobiografické je na místě, protože Christine dohlížela na proces výroby knihy, a tudíž i sama vybírala náměty určené k zobrazení. Cenným zdrojem těchto iluminací je soubor Christininých prací sestavený pro královnu Isabelu, British Library, Harley MS 4431. Ukázka iluminací viz příloha č. 2.

⁴⁰ více k tomuto viz GIBBONS, Mary W. Christine's Mirror: Self in World and Image. In *Contexts and Continuities: Proceedings of the IVth International Colloquium on Christine de Pizan (Glasgow 21-27 July 2000)*, Published in honour of Liliane Dulac. Ed. KENNEDY, Angus J. Glasgow : University of Glasgow Press, 2002, svazek 2, s. 367-390.

⁴¹ např. *L'Avision Christine, Le Livre de la Cité des dames ...*

skutečného života⁴² mělo i (především?) jméno dodávat jejím slovům na účinku a váze. Paradoxně k úplně stejnému účelu měly sloužit i časté poznámky o jejích vlastních limitech. *Le Chemin* je plná příkladů, verše 1678-1684: „Je třeba, abys vystoupala do nebe;/ jiní pokračují ještě dál/ ale ty nemáš v žádném případě sílu/ která je k tomu zapotřebí; avšak/ uvědomuji si, že chyba není na tvé straně/ když se ti síly nedostává/ je to proto, že jsi přišla do mé školy pozdě.“ Christine velice litovala toho, že se v mládí více nevěnovala učení a po celý život si byla vědoma handicapu, který pro ni ztracený čas představoval. Podobně si byla vědoma i toho, jak na její spisy budou nahlížet univerzitní učenci, proto píše, verše 1848-1854: „...ale nepomýšlím na/ to, že bych mluvila o všem, co mi (Sibyla-pozn. autora) vyprávěla/ neboť mi nepřísluší debatovat/ o závěrech učenců./ Nestudovala jsem/ astrologii ve škole/ takže by mi mohly dělat výčitky;“. Otevřeně rezignuje na možné vedení „vědeckých“ sporů s učenci, protože absence jejího vzdělání ji zcela pro ostatní diskredituje. Nicméně, největší své omezení spatřuje Christine sama u sebe, verše 678-679: „neboť mé poznatky nejsou moc velké/ a má chápavost si nezaslouží“ a verše 2021-2026: „Zatímco jsem pozorovala/ ty věci, užívajíc/ všech mých schopností k porozumění/ ale, přes mou veškerou snahu/ jsem nepochopila jejich význam/ kvůli mé příliš neotesané inteligenci“. V případě Christiny de Pizan nejde jenom o běžnou praxi středověkých spisovatelů podceňovat se. Christine nic netají. Celou svou bytostí se snaží přesvědčit čtenáře o platnosti svého náhledu na věc, ale zároveň sama otevřeně vyjmenovává potenciální námitky proti své osobě; dobrovolně tak nechává na samotném čtenáři, zda se nechá ovlivnit jejími nedostatky a předsudky vůči ní, anebo zda bude posuzovat text pouze podle jeho obsahu. Christine věří ve druhou možnost, a proto rovnou sebevědomě vykládá všechny karty na stůl. Vedena snahou etablovat se v čistě mužském světě a vydobýt si respektu ostatních záměrně nezastírá nic z toho, co by jí případně mohlo

⁴² pro Christinu je zpřítomnění její osoby v díle velmi typické; kupříkladu v *Le Chemin* jde zejména o pasáž čítající více než 80 veršů (v. 61-144), dále jednotlivé krátké autobiografické zmínky v dalším textu, nebo ztotožňování sama sebe s jinou postavou, viz verše 5886-5898: „...o Theodosiovi/ že málo odpočíval/ ve dne se zabýval zbraněmi/ a vládou/ a v noci se oddával studiu./ Takže se vyhýbal zahálení./ Přesto, když měl chuť/ strávit noc učením/ nežádal od svých lidí, aby bděli s ním;/ tento velice vznešený císař/ hrdinný dobyvatel/ studoval úplně sám ve svém koutečku/ a jen jedna svíčka mu dělala společnost.“ O Christině zde není ani zmínka, ale ani málo pozornému čtenáři neunikne, že zde Christine vykreslila paralelu svého života s císařským. Ona také milovala studium a i ona se mu oddávala stranou společnosti, sama zavřená ve své místnosti.

být vyčítáno. Jasně se přiznává ke svému ženskému rodu i ke svému „nevzdělání“, ovšem jedním dechem dodává, že ani jedna z výše zmíněných věcí nepředstavuje nic, co by mělo jakkoliv snižovat význam jejích textů a myšlenek. Uvědomělá, přesně ví, kam chce patřit a jakou představu o sobě vytvořit. Jistě není náhodou, že po vícero příkladech z *Le Chemin*, ve kterých měla Christine tendenci podceňovat sama sebe, čteme na závěr knihy verše, které svědčí o opaku; ukazují totiž Christine jako předvídavou, pohotovou a oceňovanou, verše 6353-6354 a 6360-6368: „Odpověděla jsem, že jsem již zapsala/ vše, co jsem viděla, naučila se a našla...Neopomenula jsem/ zapsat, slovo od slova/ celou debatu, jejíž předmět/ mě v žádném případě nenudil./ Za to mi byla (paní Rozum-pozn. autora) vděčná/ a já, abych si ji více naklonila/ vyndala jsem ze západní/ přepis debaty./ Ukázala jsem jí jej, aby viděla/ jestli je třeba tam něco doplnit nebo vynechat/ ale slyšela jsem, že si cení toho/ že tam není žádná změna nutná.“; diametrálně odlišný obrázek. Vlastnosti posla, který bude mít za úkol přednést francouzskému dvoru daný spor, pak jen prostě a jednoduše vyjadřují, jak si Christine přála, aby na ni bylo nahlíženo, verše 6276-6278: „Zatímco se hádali/ aby určili správného posla/ někoho moudrého a znalého krásného vyjadřování.“ Christine nepopírala své nedostatky, ale stejně tak uměla i velice dobře vyzdvihnout své kvality; dnes bychom ji nejspíš označili za asertivní. Věřila, že je chybou se a priori nezabývat prací někoho pouze na základě předsudků, nebo jeho limitů, protože je možné své osobní hranice překonávat a posouvat se dál. Kniha *Le Chemin* představuje sama o sobě právě ztělesnění této základní myšlenky Christine de Pizan.

Jak již bylo řečeno výše, Christine konstatuje, že nemá univerzitní vzdělání; nicméně, láska, jakou chová k učení, je podle ní důležitější než všechny univerzitní tituly; Sibyla mluví ke Christine, verše 635-642: „Nyní, jsem se zjevila tobě/ kterou shledávám připravenou přijmout má slova/ i když nemůžeš usilovat/ o širokou učenost; proč jsem se zjevila/ přesně na tomto místě; tvůj postoj mě přesvědčuje, že se/ více zajímáš o studium než o lidi.“ Christine to ostatně sama pregnantně vyjadřuje, verše 676-677: „Velmi dobře vím, že je to (Sibylino pozvání k dlouhé cestě-pozn. autora) dáno mým zanícením k učení/ více než mými znalostmi“. O skutečnou moudrost musí totiž člověk usilovat celý život, ale ten, kdo pochopí, jakou radost a užitek mu může přinést, nebude chtít již nikdy z cesty za poznáním sejít, verše 1160-1170: „prokázala jste mi velikou laskavost/ že jste mě přivedla na Dlouhou cestu/ neboť jsem předurčena/ k tomu se jí zabývat celý život;/ a nikdy nebudu mít chuť/ sejít z této cesty/ která mě přivádí k tolika radostem./ Nepátrám po žádné jiné

dokonalosti;/ tato cesta je má veškerá láska/ v tomto světě protože myslím/ že v ní nalezneme stero potěšení.“ Christinina láska k vědění a potěšení, jaké našla v jeho dosahování, je nezměrná. Stejně jako důraz, jaký na ně klade; opět ale zopakujme, že vyzdvihování neutuchající snahy o dosažení učenosti sloužilo Christině jako argument proti těm, kteří jí její nevzdělání vyčítali. Christine se proti nim bránila i snahou uvádět ve svých pracích řadu odkazů na díla antických či křesťanských autorů, aby prokazovala své znalosti. Ovšem za nejzásadnější argument jí sloužila právě nutnost lásky ke vzdělávání, jako základní a hlavní prostředek na cestě k dosažení skutečné moudrosti.

U moudrosti se na chvíli zastavme, přesněji řečeno u paní Moudrosti. Christine ji vylíčila jako klidnou, uvážlivou a vzdělanou. Už pouhý fakt, že její proslov zaujímá třetinu celého textu, tj. 2000 veršů, jistě svědčí o důležitosti, jakou jí přisuzovala. Verše, kterými paní Moudrost reaguje na promluvy Bohatství a Urozenosti, proto doslova čtenáři vyrazí dech, verše 4092-4102 a 4112-4116: „budu si počínat tak, aby si na mě Bohatství vzpomněla:/ zmlátím jí, tu mrchu/ až jí úplně rozdrtím./ Mizerná a škodlivá špína/ která se opovažuje, tak je nadutá/ se před vámi (paní Rozum-pozn. autora) obhajovat/ ve své přepjaté blahosklonosti!/ A má vás za tak šílenou/ že věří, že vládu svěříte/ díky jejímu pochlebování/ jednomu z jejích chráněnců!...A protože nemá (Urozenost-pozn. autora) potřebnou znalost/ čtení knih a porozumění jim/ chci jí z nich vyložit důvody/ a naučit jí, co urozenost znamená/ protože ona o tom nemá ani ponětí.“ Člověk se neubrání překvapivému vytřeštění očí; takhle že se vyjadřuje Moudrost, která má být pro ostatní dámy autoritou? Projevila zde snad Christine de Pizan svou humoristicickou stránku? Obávám se, že nikoliv. Domnívám se, že touto pasáží chtěla poukázat na povýšenost a předsudky, kterým se leckdy moudří a vzdělaní lidé neubrání, podobně jako občasné ukvapenosti a ztrátě sebekontroly. Upřímně se snažila vylíčit i špatné stránky, které s sebou může moudrost přinášet; a nepochybuji, že se ona sama s nimi během života setkala.

Jak již bylo popisováno v části věnované Christinině biografii, zejména 16. a 19. století si považovala Christiny i jako literátky. Nešlo „jen“ o umění krásného psaní, pro Christinu je typické, že se pokoušela mít stále na mysli čtenáře; např. dokázala zastavit samu sebe a neubít čtenáře nekonečným vyjmenováváním nejrůznějších příkladů. Také uměla během vyprávění lehce připomenout svou osobu jako zprostředkovatele děje, a nedovolila tak čtenáři, aby úplně zapomenul, kdo že mu příběh vypráví, např. verše 2834 a 3025:

„promluva, kterou zde přepisují...vše shrnu několika slovy“. Především se ale dokázala mistrně obracet přímo na čtenáře - skrze slova svých postav, jejichž ústy sdělovala čtenáři své názory. Jedním příkladem za všechny může být úryvek proslovu Sibylly ke Christině u Fontány moudrosti, verše 1081-1088: „Ty, která procházíš tímto místem/ vidíš, jak se z fontány vylévají/ její vody v širokých proudech;/ když nemůžeš tvořit součást vysoké školy/ budeš moci přinejmenším čerpat plná vědra v potocích;/ budeš se v nich koupat dle libosti/ ať už to někdo schválí nebo ne.“ Z příkladu je jasné zřejmé, že promluva Sibylly není určena výhradně postavě Christine, nýbrž že je text ve skutečnosti autorkou adresován širokému (ženskému) publiku.

2.5 Christine de Pizan a ženská otázka

Posledním a v současné době asi nejvíce oceňovaným rysem tvorby spisovatelky Christiny de Pizan, se stal bezesporu její zájem o ženskou otázku. Prvně se k „problematice žen“ vyjádřila během Sporu o Román o růži, ve kterém se jednoznačně postavila proti zastáncům Jeana de Meung, autora druhé části jednoho z nejznámějších děl středověku.⁴³ V diskuzi, která probíhala mezi lety 1401 a 1402 a do níž se zapojili vážení učenci doby,⁴⁴ se Christine vyslovuje proti vnímání ženy jako pouhého sexuchtivého objektu. Kritizuje celou řadu prvků Románu: samotný jazyk textu (jako urážlivý vůči ženám), nactiutřačství vůči ženám, dvojakost v názoru na ženskou počestnost (na jedné straně je o ní s úšklebky pochybováno, ale na druhé je více méně ženská promiskuita vychvalovaná) a v neposlední řadě až příliš obscénní závěr Románu. Christinina představa o lásce byla na hony vzdálená

⁴³ první část Románu o růži, čítající přes 4000 veršů, sepsal Guillaume de Lorris kolem roku 1230; příběh mladíka, jenž se zamiluje do růže a snaží se ji dobýt, symbolizuje základní principy kurtuazní lásky. Druhou část tvoří 18000 veršů, složených Jeanem de Meung přibližně o 50 let později. Navazují na nedokončené vyprávění, třebaže většina textu je vlastně velkým odbočením od tématu na pole univerzitních diskuzí. Na závěr je pak líčeno dobytí hradu, v němž je růže uvězněna, a její utržení milovníkem. V protikladu k první části je druhá jakousi satirou parodující ony principy kurtuazie.

⁴⁴ proti Jeanovi de Meung se vyslovoval i Jean Gerson; naopak mezi jeho obhájce se řadili bratři Gontier a Pierre Colovi (které Christine osobně znala coby bývalé kolegy jejího manžela z královské kanceláře) a předně univerzitní kancléř Jean de Montreuil. Obecně ke Sporu o Román o růži např. HICKS, Eric. Situation du Débat sur le Roman de la Rose. In *Une femme de Lettres au Moyen Age. Etudes autour de Christine de Pizan*. Ed. DULAC, Liliane; RIBEMONT, Bernard. Orléans : Paradigme, 1995, s. 51-63.

prostému pudovému dobývání ženy. Odmítá redukovat umění milovat pouze na živočišnou bázi a zlobí se na ty, kteří Jeana de Meung obhajují s argumentem, že pouze věci popsal tak, jak od přírody jsou, a že by bylo chybou je zamlčovat. Zastánci Románu, stavějící na složitosti textu, naproti tomu Christině vyčítali, že neporozuměla zcela jeho satirickému podtextu a chybně text vykládá doslovně (navíc se brání nazývat věci pravými jmény). Nejvíce pobouřena však Christine byla mírou despektu a otevřené nenávisti k ženám. Nechápala, jak je možné, že vzdělaní lidé, kteří mají matky, ženy, sestry a milenky, mohou lidské bytosti zredukovat na hloupoučké svůdnice-hříšnice. Nejspíše právě z hlubokého roztrpčení vyrostla později Christinina díla určená pro ženy a pojednávající o ženách, *Le Livre de la Cité des dames* a *Le Livre des Trois Vertus*. Jak již bylo řečeno v kapitole věnované Christinině biografii, právě tato díla počátkem 20. století posloužila feministicky orientovaným autorům (a autorkám), aby označili Christinu de Pizan za jednu z prvních feministek v dějinách; ovšem uplatňováním dnešních pojmů pro definování osob či jevů z historie dojdeme vždy k charakteristice, která se bude pravdě jen blížit, ale nikdy ji přímo nepostihne.⁴⁵ Byla Christine obhájkyň žen? Ano, pro ženy vyžadovala uznání a respekt. Označovala muže za misogyny? Ne, mnohých si vážila právě i kvůli jejich postoji vůči ženám. Snažila se prosadit důležitost vzdělávání žen? Ano, nesouhlasila s tím, že kvůli svému pohlaví nemají ženy možnost získat univerzitní vzdělání. Tvrdila, že jsou ženy lépe předurčené ke studiu než muži? Jistě že ne. Bojovala za 50% zastoupení žen v královské radě či vůbec za 50% podíl žen v politickém životě? Ne, byť je pravda, že prosazovala názor, že by ženy byly schopné vládnout. Bránila svůj ženský rod proti předsudkům doby? Ano, zásadně nesouhlasila s předsudkem o ženské promiskuitě či nižších rozumových schopnostech. Je možné ji tedy řadit mezi feministky? Z mého úhlu pohledu ne. Christinina obhajoba žen vznikla, jak již bylo vícekrát zmíněno, především z nutnosti uhájit svou vlastní pozici a nedovolit nikomu, aby ji jakkoliv podkopal; proto odsuzuje nerovné postavení obou pohlaví a rozdílný přístup společnosti k nim. Zároveň je ale Christine odrazem své doby a nemůže zcela vystoupit z jejího stínu. Jakožto členka králova dvora je přesvědčena o nezbytnosti a užitečnosti dosavadního společenského řádu, a proto neusiluje o to, aby ženy zastávaly „mužské práce a úřady“; nechce zaměňovat roli jedněch

⁴⁵ ve svých důsledcích Spor o Román o růži Christině přinesl možnost nového směru v kariéře, kterého později plně využila. Jestliže jí její tvorba poezie otevřela dveře na cizí panovnické dvory, potom jí její angažování se ve Spor otevřelo cestu k vydobytí si respektu mezi vzdělanci díky „seriozním“ pracím.

za druhé. Bojuje pouze za to, aby na ženu nebylo nahlíženo s despektem a aby byly úkoly žen stejně společensky oceňované jako ty mužské. Dále se Christine zasazuje o to, aby rozumová kapacita žen nebyla podceňována a aby je společnost neredukovala na pouhé sexuální hračky, nota bene svádějící, takže od přírody zkažené. Stejně tak ale Christine vyžadovala od žen, aby se chovaly příkladně, cudně, nezačínaly příčiny k rozšiřování předsudků a samy se snažily na sobě pracovat, minimálně v mezích, které jim společnost poskytuje. Angažovanost Christiny de Pizan jako zastánkyně ženského rodu z ní dnes učinila jednoho z nejstudovanějších středověkých autorů.⁴⁶ Nicméně, se zhoršující se politickou situací ve Francii se Christininí myšlenky začaly přesouvat jinam. Rozhádánost členů královské rodiny, které musela být Christine svědkem, ji přiměla k rozšíření jejího zájmu o správu státu a o politiku.

⁴⁶ pouze pro *Le Livre de la Cité des dames* nabízí http://www.arlima.net/ad/christine_de_pizan.html více jak 70 studií o daném textu.

3. Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V

3.1 Francie přelomu 14. a 15. století

Jak praví klasik, není radno žít v historicky zajímavé době. Christine de Pizan to „štěstí“ měla. Holčička přišedvší z Itálie se koncem 60. let 14. století ocitla na francouzském královském dvoře, který pomalu začal znovu nabývat lesku a hlavně autority. Po desetiletích bojů s anglickým králem Eduardem III. o nástupnictví na francouzský trůn a o převahu na území Flander (dnes označovaných za první fázi stoleté války) se podařilo dosáhnout mezi oběma stranami dohody, tzv. mírem z Brétigny. Ten sice znamenal pro Francii značnou územní ztrátu (např. Périgord, Poitou, Ponthieu nebo město Calais), na druhé straně jí však přinesl snížení požadovaného výkupného za zajatého krále Jana II. Dobrého na částku 3 milionů ecu a rezignaci Angličanů na požadavek na normandské vévodství a jejich zřeknutí se nároku na francouzskou korunu. Především ale smlouva poskytla Francii a jejímu regentovi Karlovi, nejstaršímu synovi Jana II., více času nutného na nové seskupení a reorganizaci sil. Od roku 1364 se již samostatnému králi Karlovi V. dařilo uklidňovat vnitřní poměry v zemi zasažené válečnými útrapami i důsledky lidových nepokojů. Za pomoci Bertranda du Guesclin uzavřel mír s Navarrou, čímž si značně upevnil svou pozici, a po 9 letech od vyhlášení míru obnovil boje s Angličany. Díky nové Bertrandově taktice spočívající ve vyhýbání se velkým střetům byli Angličané z většiny držav na kontinentě vytlačeni. Vláda Karla V. tedy znamenala stabilizaci poměrů v zemi a obnovení svrchovanosti královské autority. Prosté konstatování, které však vypovídá mnoho o budoucích názorech Christiny de Pizan o politickém uspořádání a o její představě příkladného panovníka, neboť vystihuje dobu, v níž Christine vyrostla a utvořila si své náhledy na svět. I přes svůj nízký věk musela vnímat atmosféru, v níž si všichni uvědomovali potřebu nenapadat vrcholné postavení panovníka a zachovat tak pořádek, jednotu a zajistit postupnou obnovu. O to horší pro ni pak muselo být, když se po smrti Karla V. stala svědkem postupného rozdrobování výsadního postavení krále a rozkládání jeho autority. Na pozadí nových povstání obyvatelstva propukly spory o míru vlivu na „šíleného“ krále Karla VI. a o prosazování vlastních zájmů jeho strýců, bratra či dalších členů dvora. Vzájemná nevraživost vedoucí k rozpadu královské rodiny na dva proti sobě stojící mocenské tábory musela pro Christinu sama o sobě představovat *nepochopitelnou* věc. Vražda Ludvíka Orleánského roku 1407 snad byla už jen jejím posledním hrůzným

vyvrcholením před definitivním koncem v podobě bratrovražedné války a opětovného vstupu anglických vojsk na francouzské území. O smlouvě z Troyes se už Christine dozvěděla nikoliv „z první ruky“ jako členka elitní vrstvy, ale jen jako uprchlice v klášteře v Poissy, kterému pravděpodobně vděčila za život.

3.2 *Objednávka knihy*

Podobně jako Christinini současníci přemýšlela i ona nad důležitými otázkami týkajícími se politiky a společenského uspořádání. Jednou z cest, jak představit svůj náhled na společnost a nejlepší způsob, jakým by mohla fungovat, bylo vykreslení ideální osoby, která by v sobě ztělesňovala a zaručovala efektivní správu společnosti. Nejvhodnějším literárním žánrem k tomuto účelu byl dozajista žánr tzv. „miroirs des princes“ neboli knížecích zrcadel. Christine de Pizan již měla zkušenost s koncipováním tohoto populárního středověkého žánru, charakterizovaného četnými radami a příklady (např. *L'Epistre Othea*). Počátkem roku 1404 se však Christině naskytla nevšední příležitost, díky níž mohla své představy o vlastnostech ideálního panovníka vykreslit na příkladě jedné konkrétní skutečné osoby. Dílo nazvané *Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V*⁴⁷ (dále jen *Charles V*) vzniklo na objednávku burgundského vévody Filipa Smělého, který si u Christiny objednal sepsání životopisu svého zesnulého bratra, krále Karla V. Christine sama uvádí, že si ji vévoda vybral díky tomu, že se mu líbila její poslední práce *Le Livre de la Mutation de Fortune*, kterou, jak neopomene zdůraznit, mu sama předala⁴⁸ (I., 2, s. 247): „Je pravda, že v tomto roce 1403, můj nový svazek, pojmenovaný *De la Mutacion de Fortune* byl mnou jako dárek velmi slavnému burgundskému vévodovi předán prvního dne v lednu, a který jeho dobromyslná milost přijala velmi vlídně.“ Zastavme se na chvíli u otázky, proč byla práce na textu o všem uznávaném králi svěřena zrovna peru Christiny. Hluboký dojem, který na vévodu (údajně)

⁴⁷ ve své práci vycházím z textu *Charles V*, který zařadil C.-B. Petitot do své edice; dílo tvořené třemi částmi rozdělil mezi dva svazky (svazek 1.5 obsahuje 1. a 2. část textu, svazek 1.6 pak poslední). PETITOT, C.-B. *Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France*. Paris : Foucalt, 1824, svazek 1.5 a 1.6. Ve 20. století byl text vydán dvakrát; ve 30. letech pod vedením Suzanne Solente, v 90. letech pak upravili text do moderní francouzštiny Eric Hicks a Thérèse Moreau.

⁴⁸ při citování úryvků z textu *Charles V* budou uvedeny tři údaje; římská číslice k označení jedné ze tří částí textu, arabská číslice určující kapitolu a dále číslo příslušné stránky.

udělal Christinin poslední text, pravděpodobně nebyl jediným důvodem k zadání práce právě jí. Dalším důvodem byl jistě fakt, že vévoda znal pasáž z *Le Chemin*, kde Christine oslavovala Karla V. jako bezchybného panovníka, a že věděl o úctě, kterou ke Karlovi sama chovala.⁴⁹ Nelze opomenout ani potencionální politické motivy vévody Filipa. Jakkoliv v té době Christine nepatřila výlučně ani do jednoho mocenského tábora, přeci jen byla úzce (díky úřadu královniny komorné, který zastávala od roku 1402) spojená s královnou Isabelou Bavorskou. Je možné se domnívat, že se tím vévoda alespoň „na poli intelektuálů“ snažil oslabit pozici zneprátelené rodinné větve Armagnaků. Pro Christinu to však znamenalo, že tím fakticky uznal její pevně ukotvené postavení mezi vysoce uznávanými spisovateli francouzského prostředí. Svým způsobem tím vyjádřil, že již není nutné, aby se Christine stále obhajovala jako žena-spisovatelka (neznamenal to však, že by tím ustal Christinin zájem o otázku žen a jejich statutu ve společnosti), anebo aby stále obhajovala své schopnosti. Pozoruhodné jsou také důvody, které vedly vévodu k objednavce díla zrovna o životě Karla V. Eric Hicks a Thérèse Moreau v úvodu ke svému překladu *Charles V* zdůrazňují především ostrý protiklad, kterým chtěl vévoda upozornit na rozdíl mezi vznešeným dvorem pod vedením „moudrého“ (rozumného) Karla V. a frivolním dvorem Karla VI. (šíleného) a jeho bratra Ludvíka. Z příkladu názorně demonstrujícího ideální vlastnosti moudrého krále se měl poučit předně dauphin Ludvík z Guyenne (toliko manžel Filipovy vnučky Marguerity), o jehož výchově k budoucím královským povinnostem nejspíš neměl vévoda Filip valného mínění. Stejně tak je možné, že k vévodovu rozhodnutí přispěla i středověká praxe vzdát poctu člověku, kterému byl objednavatel zvlášť zavázaný; tak jako Filip Smělý, který vděčil bratrovi jak za obdržení úředu nad burgundským vévodstvím, tak i za více než lukrativní svatbu s dědičkou Flanderského vévodství Markétou. Françoise Autrand nabízí jako další možný důvod objednávky knihy o Karlovi V.; jakýsi „komplex“ nové dynastie Valois z absence postavy heroického předka. Oslavováním postavy krále a svého bratra Karla V. by tak vévoda mohl sledovat snahu o ukotvení rodu Valois jako „skutečné“ královské dynastie.⁵⁰ Nelze také opomenout fakt, že v roce objednání, tzn. roku 1404, bylo vévodovi již 62 let a jistě si uvědomoval, že to nepotrvá dlouho a bude bratra následovat.

⁴⁹ *Le Chemin*, verše 5001-5046.

⁵⁰ AUTRAND, Françoise. *Christine de Pizan. Une femme en politique*, s. 214.

3.3 Žánr knížecích zrcadel

Jak již bylo zmíněno výše, řadí se *Charles V* do literárního žánru tzv. knížecích zrcadel. Ten tvoří díla, která byla obecně určena k formování elit, ale která se mohou v podstatných rysech lišit, proto je třeba se u charakteristiky žánru na chvíli zastavit. V zásadě je možné rozlišovat 3 základní skupiny textů. První skupinu tvoří zrcadla, ve kterých je důraz kladen především na morální hodnoty a chování panovníka. Morální poučení jsou často spojena s praktickými doporučeními například v otázce osobních návyků či výběru rádců. Zářný příklad této kategorie tvoří práce Jiljího Římského *De Regimine principum (O vládě panovníků)*, sepsaná pro budoucího francouzského krále Filipa IV. Sličného koncem 13. století. V průběhu následujícího století (zejména v jeho druhé polovině), poznamenaného vnitřními nepokoji, se samotné praktické rady ukázaly být důležitější než volání po morální úrovni vladaře. Staly se tak hlavním tématem zrcadel a jejich záběr se rozšířil na různé oblasti králova života a vlády (např. finance, administrativa apod.). Někteří autoři se nadto neomezili na „pouhá“ doporučení, ale začali popisovat i způsob, jakým funguje dobrá nebo špatná vláda. Poslední skupina zrcadel pak tento přístup dále rozvinula a spojovala dobrou vládu nikoliv pouze s uplatňováním morálních zásad na panovníka, nýbrž na celou společnost. Prostředkem jim k tomu často byl popis menší uzavřené skupiny, řekněme dokonalé obce, na níž bylo možné velice dobře demonstrovat principy dynamiky hýbající společností, nutnost vzájemné spolupráce a předně zásady správně fungující vlády. V díle Christiny de Pizan bychom našli zástupce všech tří kategorií zrcadel, ovšem (bohužel) text *Charles V* nespadá výhradně do žádné z nich. Na jedné straně popisuje především ušlechtilé vlastnosti krále i jeho morální hodnoty, na druhé líčí i způsob, jakým svou vládu uplatňoval na celou společnost, a zajišťoval tak její efektivní správu. *Charles V* bychom tedy mohli s rovnocennou platností řadit do první i třetí skupiny žánru knížecích zrcadel.⁵¹

⁵¹ více o knížecích zrcadlech v tvorbě Christiny, viz COLLETT, Barry. The Three Mirrors of Christine de Pizan. In *Healing the Body Politic. The Political Thought of Christine de Pizan*. Ed. GREEN, Karen; MEWS, Constant J. Turnhout : Brepols Publishers, 2005, s. 1-18.

3.4 Text Charles V

Charles V představuje text celkem o 147 kapitolách rozdělených do tří základních částí (kniha), jejichž hlavní motiv Christine sama charakterizuje (I., 3, s. 249): „a proto já, dobře informovaná, shledávám, že jeho vklady se mohou dost řídit těmito třemi sličnostmi, a řekla jsem v prologu, že budu pojednávat o urozenosti charakteru, rytířskosti a moudrosti, v rozdělení do tří částí.“ Každá kniha začíná svým vlastním prologem: první pojednává o „noblesse de courage“ neboli urozenosti charakteru a obsahuje 36 kapitol, druhá kniha s 39 kapitolami má vykreslit „noblesse de chevalerie“ tedy vznešenost rytířskosti a konečně poslední a nejdelší část textu líčí „noblesse de sagesse“, ušlechtilost moudrosti (co do rozsahu je jejích 72 kapitol jen o málo kratších než dvě předcházející knihy dohromady). Text je psaný v próze, což bylo pro Christinu v době vzniku díla netypické a na co i sama upozorňuje (I., 1, s. 246): „...začínám novou kompilaci, vedenou v prozaickém stylu, tedy stylu odlišném od mých předešlých prací.“ Vzhledem k rozsahu díla a jeho různorodosti je téměř nemožné detailně popsat jeho obsah, omezím se proto pouze na nejstručnější charakteristiku jednotlivých částí. První kniha začíná konvenčními prvky jako dedikace, předznamenání rozvržení textu nebo vylíčení průběhu setkání s objednavatelem a zadání úkolu autorce. Následují kapitoly popisující narození, mládí a korunovaci Karla V. V 15. kapitole Christine zdůrazňuje, že i přes jeho mládí (a možná právě kvůli tomu, že si jej uvědomoval) bylo první věcí, kterou jako vladař zabezpečil to, že všechny úřady zastávali lidé moudří a znalí věci; podobně uvážlivě si pak vybíral i své rádce. Dále je vylíčen denní režim Karla V., jeho fyziognomie, obecná náklonnost k dodržování řádu věcí anebo způsob, jakým rozumně rozděloval státní příjmy všem potřebným stranám. Dvě kapitoly č. 20 a 21 věnuje Christine láskyplnému vztahu Karla V. k jeho manželce Janě Bourbonkové a důležitosti, jakou přikládal vzdělání svých dětí. Kapitolou č. 22 začíná dlouhý výčet ctností zesnulého panovníka: od rozumnosti a moudrosti, přes spravedlivost a shovívavost, doložené četnými příklady (naproti tomu v kapitole pojednávající o pokoře naopak upoutá, že zde Christine neuvedla jediný příklad z králova života), dále laskavost, štědrost, důsledná počestnost, střídmost v jídle i pití, pravdomluvnost, zbožnost, které Christine de Pizan přikládá velký význam, a jako poslední je zmíněna Karlova střízlivá rozvaha při rozdávání darů. Z první knihy se svou povahou vymykají dvě pasáže: v první, kapitoly č. 9-13, Christine zcela opustila téma své práce a rozvinula zde svůj záporný názor na mladé lidi (netouží po moudrosti, snadno podléhají

svým touhám) a naopak vychvaluje tzv. střední věk, kdy si lidé důležitost moudrosti plně uvědomují a mají již dostatek zkušeností k její aplikaci v praktickém životě. Druhou výjimkou je kapitola č. 27, v níž na početných příkladech Christine ukazuje, jak je neřest pýchy záludná a nebezpečná.

Druhá kniha *Charles V* se otevírá žalozpěvem nad smrtí vévody Filipa, který zemřel dříve, než mu mohla Christine předat jím objednané dílo. Po kratičkém připomenutí hlavního námětu této části díla, tedy rytířskosti, vysvětluje Christine, jak byli prapůvodně na světě ustanoveni vladaři a jak si lidé mezi sebou rozdělili úkoly. Připomíná, že jedna část společnosti byla určena k ochraně ostatních, panovníka i celé země, a vypočítává čtyři základní předpoklady k tomu, aby se někdo mohl stát ctěným rytířem: šťastnou náhodu, úsudek, hbitost a sílu. Dále naléhá na rytířský stav, aby za všech okolností zachovával řád a aby se choval jako pevný a sevřený řetěz, odolávající náporu nepřátel. V dalších dvou kapitolách jsou ony předpoklady k pravému rytířství doloženy přímo u samotného Karla V. Znovuobnovení války s Angličany a zmínění královy nemoci z mládí, coby vysvětlení důvodu, proč král nemůže vést přímo své vojáky do bitvy, jsou námětem kapitol č. 8-10. Následuje dlouhá série portrétů nejbližších (mužských) příbuzných krále, představováni jsou bratři Karla V., synové i švagr. Při jejich popisu postupuje Christine pokaždé stejně: nejprve přiblíží vztah, v jakém byli ke králi, poté vylicí jejich politické úspěchy a vždy zakončí zmínkou o jejich dětech. Podtržení jednoho charakterového rysu u každého „portrétovaného“ je příjemným osvěžením v jinak lehce monotónní části textu, například láska vévody Jana z Berry ke knihám (II., 12, s. 351-352): „krásné knihy o naukách morálních a významné příběhy o římských politicích, nebo jiná chvályhodná naučení; se mu (vévodovi Janovi z Berry-pozn. autora) velmi líbí a rád je má všechna díla obratně vytvořená, a s mistrností krásy a elegance“. Kapitoly č. 18 a č. 21 překvapí svou naprostou nesusourodostí s ostatním textem. Christine v nich hájí samu sebe před případnými kritiky, kteří by jí mohli vyčítat prospěchářství a vypočítavost, nebo kompilování a fakt, že se jako žena odvažuje psát o zbraních. Poté se opět vrací k líčení bojů s Angličany (především popisuje postup vojsk při dobývání území na nich) a zároveň své vyprávění prokládá různorodými pasážemi např. o tom, proč jsou Francouzi dobří bojovníci, či jaká je nejlepší vojenská taktika v případě útoku či obrany.

Poslední část *Charles V* začíná Christine de Pizan kapitolami definujícími „pravou moudrost“ (tématu moudrosti bude věnována samostatná pasáž níže). Dále líčí autorka

základní body dobré vlády Karla V., jako např. jeho lásku k poddaným, vynikající vlastnosti, starost o zakládání nových církevních i světských staveb či propojení Loiry a Seiny. Kapitola č. 12 o lásce Karla V. ke knihám zaujme výčtem knih, které nechal král přeložit do francouzštiny a následným popisem vzniku pařížské univerzity. Značný úsek textu dále zaujímají moudré královny výroky či jeho uvážené odpovědi. V podstatě představují kapitoly č. 14-30 návody pro mladého urozeného aristokrata, jak se v kterých situacích správně zachovat (v drtivé většině případů je vždy daná vlastnost, kterou královny činy či výroky prokazují, umocněna ještě příkladem z antiky). Na ně pak navazuje podrobné líčení návštěvy císaře Karla IV. ve francouzském království (viz samostatná pasáž níže). Následující text již poměrně stručně a v rychlém sledu zachycuje události na dvoře Karla V. po odjezdu císaře; zmíněna je smrt královny Jany Bourbonské, smrt papeže Řehoře XI., pokus o otravu krále, složitá situace při volbě papeže roku 1378 a následný vývoj počínajícího schizmatu nebo smrt císaře Karla IV. Poněkud překvapivě se další kapitoly tematicky vracejí k začátku této třetí knihy a Christine znovu rozvíjí své úvahy o nutnosti porozumění vědám, o lidských smyslech, rozumnosti, nebo o vědách, mezi kterými podtrhuje důležitost astrologie. Zdůrazňuje také, že se staří filozofové věnovali studiu, aby se vymanili z nevědomosti a že někteří se dokonce mohli nazývat básníky. V závěru Christine shrnuje celý text *Charles V*, připomíná smrt Bertranda du Guesclina a s odkazem na svého otce, královského lékaře, popisuje dopodrobna poslední dny a hodinu smrti jí milovaného krále. Tím rozsáhlý prozaický text o ctnostech moudrého krále Karla V. končí.

3.5 Christininy prameny

Jak již bylo řečeno dříve, Christine de Pizan stejně jako většina autorů její doby se nezdráhala velice často odvolávat na své prameny a citovat je. Dnes bychom ji nejspíš nařkli z neoriginality a přílišného vytěžování práce ostatních. Nicméně praxe kompilování snažícího se do jednoho svazku soustředit co největší množství informací (neboli moudrosti) vycházela z předpokladu, že nové uspořádání věcí již poznaných bude samo o sobě znamenat přínos. Díky zvyku odvolávat se stále na „vyšší autority“ (filozofy, Bibli) dnes můžeme s určitostí říci, z jakých pramenů autoři čerpali. V tvorbě Christiny můžeme citovat řadu děl, která jsou právě založena na kompilaci myšlenek dřívějších autorů nebo filozofů, např. *Le Chemin*, *Le Livre de la Cité des dames* aj. V případě *Charles V* musíme

zmínit alespoň telegraficky ty základní. Co se hlavních myšlenek týče, Christine nejčastěji vychází z Aristotelových spisů, které znala jednak z překladů Nicolase Oresma (např. *Etika*) a jednak z latinských komentářů Tomáše Akvinského (např. *Metafyzika*). Dále se odvolává na Jiljího Římského a jeho *De Regimine principum* (Christine s největší pravděpodobností vycházela z francouzského překladu, který sestavil Henry de Gauchy), v podstatě „zakládající“ dílo žánru knížecích zrcadel, nebo na *Manipulus florum* (*Svazek květin*), výběr více než 6000 citací z církevních otců a antických spisů, který sestavil Tomáš Hibernicus počátkem 14. století. Dále Christine cituje řadu příkladů z (nejspíše překladu) Valeria Maxima a dílo římského spisovatele Flavia Vegetia Renata, z nějž těží informace o vojenských záležitostech, především o základech taktiky vedení boje. Pro vyličení historických skutečností musela Christine nutně čerpat z tzv. *Grandes Chroniques* (*Velkých kronik*), ale za své nejcennější zdroje pokládala svědectví osob blízkých králi, mezi nimiž jsou jmenováni např. rádci Bureau de La Rivière, Gilles Malet nebo přímo členové její rodiny Thomas de Pizan, Etienne Castel a dokonce ona sama.

3.6 Odbočení od hlavního námětu knihy

Charakteristickým rysem *Charles V* jsou časté jakoby samostatně stojící úseky textu, kapitoly nebo dokonce skupiny kapitol (například ty o účinných dobývacích strojích), shrnout bychom je mohli pod označení „odbočení od hlavního námětu“. A právě tato dokazují, že se v *Charles V* Christině podařilo vytvořit jakýsi hybridní text. V něm se prvky historického vyprávění proplétají s dalšími (například prvky filozofických úvah), kterými se autorka opakovaně odchyluje od hlavního tématu díla, ctnostného života krále Karla V. Liliane Dulac ve svém článku věnovaném právě těmto odchýlením od hlavního námětu⁵² nabízí jejich tematické rozdělení do tří základních skupin: příkladné příběhy o jiných osobách než Karel V., pasáže týkající se vojenství a nakonec rozsáhlé filozofické úvahy o moudrosti. Příběhy poněkud více z antiky o římských císařích nebo řeckých filozofech užívá Christine ve všech částech *Charles V* a v prvním plánu mají především dokreslit důležitost té které vlastnosti, jíž byl Karel V. nadán. Na druhou stranu jejich četnost, větší prostor, který jim Christine s postupujícím textem věnuje, a leckdy volná návaznost k tématu kapitoly upozorňují více na samotného autora než na krále. Těžko se

⁵² DULAC, Liliane. De l'art de la digression dans Le Livre des faits et bonnes meurs du sage roy Charles V de Christine de Pizan. *Revue des langues romanes*, 1993, roč. 97, č. 1, s. 115-126.

ubránit dojmu, že jejich prostřednictvím chtěla autorka nejspíše vystavit na odiv svou vlastní erudovanost a tak trošku předvést i samu sebe. Oproti tomu části věnované vojenské tematice se zdají být poučeními pro čtenáře, budoucího vůdce armády (v textu není kladen důraz na bojové schopnosti Karla V.). Nicméně, jejich krátký rozsah do značné míry popírá tento didaktický záměr, a pasáže tak spíše dokreslují Christinino přesvědčení (a její poselství), že důležitější než vojenské schopnosti samotného panovníka je jeho schopnost obklopovat se těmi, kteří umějí vést války a umějí se správně chovat v bitvě. Obraz krále, který ví, co je třeba vědět, a nechává své velitele jednat, je tak v *Charles V* nadřazen obrazu těch, kteří sami jednájí. Poslední skupinu odboček představují rozvleklé filozofické úvahy ve třetí části knihy (je sporné, zda je vůbec řadit mezi tato odbočení, protože svou délkou se přinejmenším rovnají historickému vyprávění). Jejich ústředním námětem je opravdová moudrost, popřípadě složky, z nichž se skládá. Pozoruhodným je fakt, že většina z kapitol pojednávajících o moudrosti je zařazena na začátek třetí knihy, avšak těsně před samotným koncem, symbolizovaným královým skonem, se k nim autorka znovu vrací. Nově a tentokrát více filozoficky pojímá výklady o moudrosti i jejích jednotlivých součástech (např. porovnání kapitoly č. 6, s. 11-15 a kapitoly č. 66, s. 125-127, pojednávajících o *prudence* (rozumnosti)). Logicky se nabízí otázka, co ji k tomu přimělo. Liliane Dulac vyslovuje hypotézu, že Christine de Pizan od začátku počítala se dvěma typy adresátů; první „ne-vzdělanci“ se spokojí s definicemi moudrosti, tak jak je vypsala v prvních kapitolách třetí knihy; jim budou nejspíš další rozšíření připadat nudná. Naproti tomu vzdělanci, tedy klerici, druhá předpokládaná skupina, zběhlí v používání jazyka, kterým se Christine sama vyjadřuje, budou nakloněni dalšímu prohloubení myšlenek. Je tedy možné, že se Christine těmito pasážemi snažila přiblížit anebo dokonce zařadit po bok vzdělaných vzdělců a že jim chtěla dokázat, že je schopná s nimi diskutovat na patřičně vysoké úrovni a s patřičnou šíří znalostí.

3.7 Adjektivum sage a jeho různé významy v textu

Jedním z nejčastěji se vyskytujících slov v textu *Charles V* je přídavné jméno *sage* (moudrý), které odkazuje na jakýsi druhotný hlavní námět celé knihy, na moudrost. Tzv. „pravou moudrost“ popisuje Christine de Pizan ve třetí knize *Charles V* a vychází přitom přímo ze šesté knihy Aristotely *Etiky*. Tvrdí, že má být složena z *art* (umění), *prudence* (rozumnosti, praktické moudrosti), *entendement* (schopnosti porozumět a chuti k poznání),

science (znalosti věd) a *sapience* (znalosti filozofie). Nutno zdůraznit, že českého čtenáře může při prvním pročitání charakteristik jednotlivých „komponentů moudrosti“ přepadnout zmatek a pochybnosti o správném porozumění různým výrazům; slovní zásoba francouzského jazyka je bohatá a navíc došlo od 15. století do dneška k (byť jen mírnému) posunutí významu výrazu. Bohužel, nelze než konstatovat, že se sám čtenář musí pokusit nalézt ony významové nuance u jednotlivých výrazů, jakkoliv složitě se tato skutečnost na první pohled jeví. Přesné definování jednotlivých složek moudrosti dle Christiny de Pizan (a nalezení jejich co možná nejvhodnějších českých ekvivalentů) by si zasloužilo samostatnou analýzu. Já se na tomto místě zaměřím pouze na představení rozdílných významů, jakých v jednotlivých částech *Charles V* ono přídavné jméno *sage* může nabývat. Adjektivum *sage* používá Christine v drtivé většině případů k označení samotného krále, popřípadě dvořanů, které si do nejrozumnějších funkcí vybral, tedy znovu k jeho (tentokrát nepřímé) charakteristice. Jakkoliv je pouze v případě třetí knihy jasně řečeno, že hlavním tématem je ušlechtilost moudrosti, je více než evidentní, že i ve zbylých dvou knihách *Charles V* je to jistý druh moudrosti, který stojí v popředí zájmu autorky. V první knize se jedná o druh moudrosti, představující ve své podstatě vlastnost, nebo ctnost, kterou Karel V. „nezískal“, nýbrž mu byla dána od přírody, a která je prezentována hlavně skrze konkrétní prospěšné dopady jeho rozhodnutí. *Sage* je tedy vnímáno z hlediska morálního a de facto je bráno za jakousi „kvalitu dobrého úsudku“ viz I., 19, s. 283: „urozenost charakteru, skrze rozumnost jeho (Karlova-pozn. autora) uvědomělého porozumění, ho učila přirozeně, bez jiné učené vědy.“⁵³ Dle Christiny de Pizan je pro mladého panovníka mnohem důležitější praktická schopnost řídit své činy, tedy rozumnost (*prudence*), než (třebaže hluboké) znalosti učených věd nebo filozofie. Moudrost vladaře spočívá v uvážlivém užívání ctností, kterými byl nadán. Urozenost charakteru pak v jejich konkrétních projevech; ty ale musejí být řízeny rozumností, aby nabyly skutečné účinnosti, Christine shrnuje (I, 4, s. 250): „sluší se, aby moudrost měla správu a vedení touto důstojnou svorností (milováním mravů a uměním ovládat sebe sama díky rozumnosti-pozn. autora), jinak bude brzy znehodnocena.“⁵⁴ Naproti tomu, ve druhé

⁵³ vzhledem k obtížnosti věty ji uvádím i originálním znění: „la noblesse de son courage, par la prudence de son averti entendement, luy apprenoit naturellement, sanz autre étude de lettreure“.

⁵⁴ „si convient efore quo sagece aie l'administracion et gouvernement de ceste digne union, autrement tost seroit desprisé“.

části věnované vznešenosti rytířskosti vystupuje adjektivum *sage* z čistě morální roviny, aby se jeho význam posunul do politické sféry. Důraz je kladen na politické a vojenské podniky Karla V. a *sage* zde nabývá významu „politicky šikovný“. Christine nejprve obhájí krále (který sám netáhl v čele vojsk do bitev) tvrzením, že záhy po korunovaci těžce onemocněl a do konce život již nemohl plně ovládat svou pravou ruku. Vzápětí pak zdůrazňuje, že (II., 10., s. 346): „neboť, říká Vegetius, že více musí být chválena rytířskost vedená rozumem, než ta, která je vedena působením zbraní“. Král – opravdový rytíř uměl více svou politickou obratností než zbraněmi získat převahu nad svými protivníky. Úspěchy, kterých takto dosáhl, dokládají jeho „moudrost“, tedy „politickou šikovnost“, (II., 10., 346): „pro jeho ctnost a moudrost tohoto, musí mu navěky zůstat jméno Karel Moudrý“. Poslední část nečekaně hovoří o moudrosti jako o zcela nové kvalitě, která má s předešlými dvěma typy společného maximálně to, že je do sebe zahrnuje; tvoří její součást. V rámci koncepce díla jde o příznačný aspekt, neboť obsah moudrosti se v prvních dvou knihách postupně rozšiřoval do té míry, že třetí část už definuje moudrost jako vrcholné sloučení všech praktických či teoretických znalostí a dovedností. V poslední knize lze tedy vnímat význam přídavného jména *sage* jako „skutečně moudrý, uvážlivý, vzdělaný“. Jinak řečeno, jestliže první kniha vykreslovala činy moudrého krále jako příklady, kdy je vladař nadán přirozenou a praktickou moudrostí, druhá pak viděla v moudrém panovníkovi uvážlivého a obratného politika, rozšiřuje poslední kniha obsah pojmu na celek všech vlastností nutných k zastávání královského postu. Výrazným příkladem je důležitost, kterou Christine nově klade na to, aby král uměl správně hovořit (ostatně řada kapitol přímo pojednává o tom, co král řekl), viz úvody některých kapitol (III., 16, s. 34 a III., 22, s. 44): „kde se praví o tom, jak král Karel schvaloval starostlivost“ a „kde se praví o moudré odpovědi, kterou král Karel napsal učenému matematikovi“. Liliane Dulac dokonce tvrdí, že autorka mohla spatřovat v umění správně hovořit ideál, na nějž se pokoušela sama aspirovat, ale který zároveň prezentovala jako jeden z přirozených a odlišujících atributů královské moci.⁵⁵ Dosažení „pravé moudrosti“ je tak možné pouze v případě samotného krále, protože on jediný v sobě mohl sloučit všechny jednotlivé předpoklady, formy a typy moudrosti.

⁵⁵ DULAC, Liliane. Unité et variations de la sagesse dans le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V. *Revue des langues romanes*, 1998, roč. 92, č. 2, s. 307-315.

3.8 Popis návštěvy císaře Karla IV. ve Francii

Jestliže třetí část *Charles V* nabízí široké filozofické úvahy o moudrosti, pasáž detailně líčící návštěvu císaře Karla IV. na francouzském dvoře překvapí svou obsažností. Nemělo by smysl zde opakovat samotný průběh návštěvy i proto, že ji více než bravurně (od všech jejích politických souvislostí až po stolní nádobí) zpracoval ve své monografii profesor František Šmahel.⁵⁶ Mezi svými prameny mimo jiné cituje i Christinu, ale konstatuje, že její vyličení cesty se příliš neliší od základního pramene, o kterém bude ještě pojednáno dále.⁵⁷ Pro profesora Šmahela je tím skutečně řečeno vše k potencionálnímu příspěvku Christiny de Pizan ke studiu Karlovy návštěvy a opravdu musíme připustit, že Christine základní text pouze zkrátala a (bohužel) nijak neobohatila o nové podrobnosti. Obávám se však, že je nezbytné dodat jeden drobný leč zásadní detail. Kniha *Charles V* není svojí podstatou čistě „historické“ dílo, typu kroniky. Hlavním záměrem autorky nebylo pouze zapsat (a tím uchovat pro budoucí pokolení) jednotlivé po sobě jdoucí události či je snad představit na pozadí celoevropské politiky.⁵⁸ Prvotní záměr *Charles V* spočíval v rovině didaktické; vystavět pro budoucí vládce model moudrého, silného panovníka respektujícího zákony a majícího za všech okolností na srdci blaho lidu (špatné stránky příkladného krále se taktně přecházejí mlčením). Jaká tedy byla funkce pasáže o cestě císaře v rámci celé knihy *Charles V*? Proč Christine celou návštěvu neshrnula pouze pár větami, aby učinila zadost chronologickému postupu vznešených činů krále Karla V.? Jaký cíl sledovala zakomponováním popisu (zrovna) této diplomatické události do své práce? Nejdříve je nutné připomenout, odkud že vlastně Christine čerpala natolik podrobné údaje o událostech z počátku roku 1378. Tehdy jí bylo přibližně 14 let a jistě si tedy sama musela pamatovat císařovu návštěvu. Je ale celkem nasnadě, že po 26 letech, tj. roku 1404, musela spíše než na svou paměť spoléhat na písemné záznamy. Základním pramenem se pro ni stal text z *Velkých kronik*, tzv. relace, detailně popisující jednotlivé okamžiky návštěvy, který ihned po návštěvě císaře nechal Karel V. sepsat. Christině dal text k dispozici sám vévoda

⁵⁶ ŠMAHEL, František. *Cesta Karla IV. do Francie*. Praha : Argo, 2006.

⁵⁷ Ibid, s. 227.

⁵⁸ Christine píše (I., 3, s. 248): „...aby se malé porozumění mého ducha pokusilo připomenout ctnosti a činy šlechtice moudrého krále Karla...“; o jeho vládě zde nepadla ani zmínka. Důležité bylo připomenout osobu samotného Karla V. nikoliv jeho vládu.

Filip, aby mohla při práci na díle o jeho bratrovi disponovat co možná nejpřesnějšími informacemi. Zajímavé je porovnání obsažnosti a délky tohoto záznamu se záznamy o cestě Karla IV. v českých kronikách té doby. Nejsou totiž skoro žádné. Ovšem ani jiné francouzské kroniky se příjezdu císaře příliš nevěnují. Françoise Autrand⁵⁹ například zdůrazňuje, že Froissart se o císaři v Paříži slovem nezmínil, anebo že tzv. *Kronika prvních čtyř panovníků z rodu Valois*⁶⁰ celou návštěvu shrnuje jednou jedinou pasáží. Jaký to rozdíl proti podrobné relaci a Christininým bezmála dvaceti kapitolám. Oproti textu relace nebyl pro Christinu de Pizan tolik podstatný přesný popis ceremoniálu. Zachovala ovšem nejzásadnější vyznění textu; tím byl (v mezích středověkých možností) důraz na rovnocennou suverenitu obou panovníků, třebaže jeden se tituloval císařem. Jakkoliv Karel V. mohl mít rád (a třeba i doopravdy) svého strýce, nesměl připustit žádné byt' i sebemenší gesto, které by jen zdánlivě mohlo evokovat nadřazenost císaře. Proto jsou v obou textech zachyceny různé slavné příhody; například ta, jak musel císař vjet do města na vraníkovi (III., 35, s. 70): „...sesedl z nosítek a nasedl na oře, kterého mu král nabídl: byl to černý kůň, a jeho syn měl jezdeckého koně stejné barvy. Nebylo to bez důvodu, že král poslal takové koně, protože císaři mají zvyk, jako je jejich právo, pořádat vjezdy do dobrých měst v císařství nebo do jiných měst spadajících pod jejich vrchnost, na bělouši. Ale král nechtěl, aby tomu tak bylo v jeho království, neboť by v tom bývala mohla být viděna známka jakékoliv nadřazenosti.“ Muselo být jasně rozlišeno, že císař zvyklý vjíždět do měst v Říši na bělouši, nevjíždí do jemu poddaného města. Když bychom se měli vrátit k výše položené otázce, proč Christine de Pizan císařovu návštěvu neshrnula do jedné věty, museli bychom jednoznačně odpovědět, že zkrátka nemohla. Líčení císařovy návštěvy ve svém průběhu i své celistvosti představuje v jejích očích absolutní vrchol Karlovy vlády, jehož úplnou špičkou je slavnostní proslov o válce s Angličany před císařem a velkým shromážděním v Louvru v pátek 8. ledna 1378, (III., 43, s. 86-87): „a tak moudrý král, který ovládal rétoriku i umění jazyka, začal svůj proslov předmluvou tak krásnou a tak váženou, že poslouchat ji byla veliká krása.“ Právě v tomto bodě je obraz moudrého vládce

⁵⁹ AUTRAND, Françoise. Mémoire et cérémonial: la visite de l'empereur Charles IV. a Paris en 1378 d'après les Grandes Chroniques de France et Christine de Pizan. In *Christine de Pizan. Une femme de science, une femme de lettres*. Ed. DOR, Juliette; HENNEAU, Marie-Elisabeth. Paris : Honoré Champion, 2008.

⁶⁰ *Chroniques des quatre premiers Valois*, s. 264-265.

dovršen. Karel V., který byl od mládí nadán „ctností“ rozumnosti a který získal během života i politickou obratnost, dosahuje v tomto okamžiku skutečné moudrosti, (III., 43, s. 89): „A řadu dalších věcí řekl král, které by byly dlouhé k vyprávění; a tak pěkným způsobem a vznešenou slavnostní řečí, to řekl, že všichni byli naplněni obdivem a mnoho jich oceňovalo a chválilo jeho velký rozum a paměť.“ Ctnostný, znalý všech pravidel dvorského ceremoniálu a především vladař za všech okolností dbající o blaho svých poddaných a suverénních práv své země. Ideální král. Pasáž o návštěvě Karla IV. ve Francii tak představuje, dle mého názoru, jednu velikou metaforu nejvyšší možné míry moudrosti, které mohl Karel V. (nebo obecně jakýkoliv panovník) kdy dosáhnout.

Závěr

Osud si několikrát s Christinou de Pizan jaksepatří pohrál. Ona mu za to spílala. Těžko mít za zlé dívence z Itálie vychované na bohatém dvoře francouzského krále a dceři blízkého králova přítele, že se neuměla vyrovnávat s ranami osudu. Příliš idylické dětství není vždy nejlepším vkladem do budoucího života. První ránu znamenala pro Christinu náhlá smrt manžela Etienna Castela. Neměla šanci se s ním rozloučit. Prostě tu byl a najednou nebyl, žádné sbohem. Ze dne na den se Christine stala zodpovědnou za pět dalších osob. Neznala manželem uzavřené finanční vztahy, nevyznala se v nich a musela uživit děti, matku, neteř. Kdo by se z takové situace nezhroutil, kdo by neonemocněl? Christine dokázala překonat obojí a předně samu sebe. Dospěla k rozhodnutí, že pro ni nejlepším bude zůstat sama, bez muže. A pochopila, že nejprůhodnějším způsobem, jak si zajistit obživu, bude zůstat v kontaktu s dvorskou společností a literárně tvořit. Žena, která je okolnostmi nucená vzít na sebe mužskou roli, a co víc, chce v ní uspět. Kuriózní a vzbuzující zájem. Christine se stala známou a díky svým nepopíratelným básnickým schopnostem i slavnou. Jenomže mělká šablonovitá dvorská lyrika se jí poměrně rychle stala příliš těsnou. Christine objevila ohromující radost a uspokojení, které jí dalo studium knih; staří filozofové, církevní otcové nebo římscí císaři. Její práce nabývaly filozofický ráz, témata se stala hlubšími. Motivy lásky ve všech jejích šťastných i nešťastných podobách byly vystřídány úvahami o postavení žen ve společnosti nebo o ideálním politickém uspořádání. Hvězda spisovatelky Christiny dosáhla vrcholu. Zaznamenala ho ale vůbec? Od 90. let 14. století vzrůstalo napětí mezi jednotlivými klikami na francouzském dvoře. Oproti první ráně osudu, druhou Christine viděla pomalu přicházet. Varovala před ní, vyzývala k uklidnění situace a snažila se apelovat na všechny strany. Vše marné, v prvním desetiletí 15. století vyústil přetlak v otevřený konflikt. Pro Christinu, která vyrostla v prostředí obnovující se autority královské moci jako jednotícího prvku pro francouzská území, nejspíš znamenal rozkol mezi členy královské rodiny zradu. Zradu na základní ideji společenského uspořádání, o jehož dodržování má za úkol se starat špička společenské hierarchie, tj. aristokraté s královskou rodinou v čele. Ale ti dbali pouze o své vlastní osobní zájmy a nikoliv o blaho lidu a království. Země se zhroutila ve vnitřním konfliktu; opět se lidé zabíjeli, opět vstoupili Angličané na půdu francouzského krále, opět přibývalo vdov, sirotek a nešťestí. Christine byla jednou z nemnoha intelektuálů podporujících jeden či druhý tábor, kteří

vzájemné vyvražďování přežili. Ukryla se v klášteře, kde ve vzpomínkách a v nové naději na obrat situace k lepšímu symbolizované Janou z Arku dožila svůj život.

Tato práce si kladla za cíl podrobněji představit osobnost Christiny de Pizan, základní rysy její tvorby a především knihu *Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V.*, která může sloužit jako pramen k českým dějinám, protože v ní najdeme popis návštěvy Karla IV. ve Francii. Charakteristických aspektů tvorby Christiny je vícero a lze říci, že na základě jejich přítomnosti v textu jde poměrně jednoznačně určit, zda se jedná o text napsaný Christinou. Už samotný vzhled knihy a dostatek iluminací mohou napovídat. Christine se vyznala v procesu výroby knihy a pečlivě dbala o to, aby kniha, kterou věnuje svému mecenáši, nejen svým obsahem ale i vzhledem dostatečně odpovídala reprezentaci jeho společenského postavení. Dnes asi nejznámějším rysem jejího psaní je její důraz na obhajobu žen. V řadě jejích děl se tato otázka stala ústředním tématem, ovšem i tam, kde tomu tak není, je vždy nějakým způsobem postavení žen ve společnosti zmíněno, anebo naopak misogynství odsouzeno. Christine požaduje, aby ženy nebyly a priori odsuzovány jako hříšné a hloupé, a dokazuje, že jsou stejně schopné jako muži. Zároveň však vyžaduje od žen, aby se chovaly cudně a aby samy svým chováním předsudky nepodporovaly. Za další indicii Christinina autorství slouží poznámky o otci, jehož jméno pro ni znamenalo záštitu; slavný astrolog a lékař Thomas de Pizan, k němuž Karel V. choval velkou úctu. Je možné se domnívat, že zmínkami o něm, a tedy zdůrazňováním úzké příbuznosti, se Christine snažila připomenout královým potomkům, že by si i oni měli podobně vážit jí (a také tento respekt dostatečně materiálně vyjadřovat). Další jasnou stopu představuje vždy vysoká míra autobiografičnosti. Christine se otevřeně přiznává ke svým „nedostatkům“, aby předešla případné kritiky (např. že nemá univerzitní vzdělání), vícekrát propůjčuje svoje jméno hlavním hrdinkám svých prací anebo v knize přímo popisuje svůj dosavadní život. Naposled, avšak v neposlední řadě je nutno zmínit vždy obsáhlý soubor pramenů, z nichž čerpá, ostentativně zdůrazňovanou lásku ke studiu a až radikální přesvědčení, že pouze skrze vzdělávání (se) může člověk dosáhnout moudrosti a opravdového naplnění života. Ostatně moudrost se stala hlavním námětem knihy *Charles V.* Na pozadí činů a dobrých mravů krále je v knize vystavěna komplexní teorie moudrosti. V trojdílné koncepci je postupně představena moudrost jako od přírody nabytá praktická vlastnost, dále jako politická obratnost a na závěr jako sloučení obou předcházejících obohacené o soubor získaných znalostí a dovedností. Bohužel, Christinino líčení návštěvy

císaře Karla IV. vychází z textu tzv. relace, kterou si nechal sepsat sám francouzský král Karel V., a nepřináší nové poznatky pro studium osobnosti a politiky Karla IV. Je ale nezbytné jedním dechem dodat, že Christininým záměrem nebylo vykreslit návštěvu císaře pravdivě a dopodrobna. V *Charles V* plní vyprávění o návštěvě funkci metaforickou; představuje dokonale zorganizovanou cestu císaře jako metaforu nejvyšší možné míry moudrosti, jaké mohl Karel V. dosáhnout.

Díla Christiny de Pizan dnes pomáhají porozumět středověkému náhledu na morální hodnoty a hierarchii lidských ctností. Jakkoliv jsou dnes známa především jako jeden ze základních pramenů ke studiu postavení žen ve středověku anebo ke studiu politických názorů výjimečné postavy své doby, nabízejí řadu dalších témat, která by si zasloužila být prostudována blíže. Ať už se jedná o Christininu představu o ideálním fungování politického uspořádání, o podrobnou studii její koncepce moudrosti (doplněnou přesnou jazykovou analýzou) anebo o skutečně detailní zmapování percepce jejích jednotlivých děl v průběhu staletí. Každá z těchto otázek by si zasloužila být předmětem samostatného bádání, tématem samostatné práce. Osobnost Christiny de Pizan je po všech stránkách fascinující. Třebaže se jedná o autorku, které již bylo věnováno možná až příliš mnoho studií, není českým čtenářům a badatelům téměř vůbec známá. A je to škoda, protože v českých dějinách bohužel nenalezneme žádný srovnatelný protějšek.

Bibliografie

Prameny

Kroniky doby Karla IV. Ed. BLÁHOVÁ, Marie. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1987.

Cesta císaře Karla IV. do Francie. Přeložil PAVEL, Jakub. Praha : Unie, 1937.

Čtení o Karlu IV. a jeho době. Přeložil HEŘMANSKÝ František. Praha : Svobodné slovo-Melantrich, 1958.

Chroniques des quatre premiers Valois. Ed. LUCE, Siméon. Paris : J. Renouard, 1862.

Les Grandes Chroniques de France. Tome sixième [online]. Ed. PAULIN, M. Paris : Techener, 1838 [cit. 25. dubna 2011]. Dostupné z http://books.google.cz/books?id=vuTQAAAAMAAJ&printsec=frontcover&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

Staré francouzské kroniky. Přeložil ČERNÝ, Václav. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1962.

ARISTOTELES. *Politika.* Přeložil KRÍŽ, Antonín. 2. vyd. Praha : Petr Rezek, 1998. ISBN 80-86027-10-4.

BOËTHIUS, Ancius M. S. *Filozofie utěšitelka.* Přeložil HRŮŠA, Josef. Olomouc : Votobia, 1995. ISBN 80-7198-021-8.

KERALIO, Mlle de. *Collection des meilleurs ouvrages françois, composés par des femmes, dédiés aux femmes françoises, tome second* [online]. Paris : Lagrange, 1787 [cit. 25. dubna 2011]. Dostupné z <http://books.google.cz/books?id=wJ9-eUdS75cC&printsec=frontcover&dq=related:LCCN11020070#v=onepage&q&f=false>.

ORVILLE, Jean Cabaret de. *Chronique du bon duc Loys de Bourbon* [online]. Ed. CHAZAUD, A.-M. Paris : Librairie Renouard, 1876 [cit. 24. dubna 2011]. Dostupné z <http://www.archive.org/stream/lachroniquedubo00chgoog#page/n9/mode/2up>.

PIZAN, Christine de. Cent Ballades. In *Oeuvres poetiques de Christine de Pisan.* Ed. ROY, Maurice. Paris : Didot („Société des Anciens Textes français“), 1886, sv. 1, s. 1-100.

PIZAN, Christine de. *Le Dit de la Rose* [online]. [cit. 15. dubna 2011]. Dostupné z http://www.hs-augsburg.de/~harsch/gallica/Chronologie/15siecle/Christine/chr_rose.html.

PIZAN, Christine de. Enseignemens moraux. In *Oeuvres poetiques de Christine de Pisan* [online]. Ed. ROY, Maurice. Paris : Didot („Société des Anciens Textes français“), 1896, sv. 3, s. 27-44 [cit. 23. dubna 2011]. Dostupné z <http://www.archive.org/stream/oeuvrespotique03chriuoft#page/44/mode/2up>.

PIZAN, Christine de. *Kniha sebraných spisů věnovaná královně Isabele Bavorské*. *British Library, Harley MS 4431* [online]. c2005, poslední aktualizace 2009 [cit. 25. dubna]. Dostupné z <http://www.pizan.lib.ed.ac.uk/gallery/index.html>.

PIZAN, Christine de. *Le Chemin de longue étude*. Ed. TARNOWSKI, Andrea. Paris : Livre de poche, 2000. ISBN 2-253-06671-0.

PIZAN, Christine de. *Le Ditié de Jeanne d'Arc* [online]. 01/01/2007, last updated 23/01/2011 [cit. 25. dubna 2011]. Dostupné z http://jeannedarc.info/p_multimedia/literature/christine_de_pisan.html.

PIZAN, Christine de. *Le Livre de la Cité des dames*. Ed. HICKS, Eric.; MOREAU, Thérèse. 8. vyd. Paris : Stock, 2000. ISBN 978-2-234-01989-8.

PIZAN, Christine de. *Le Livre des Faits et Bonnes Moeurs du roi Charles V le Sage*. Ed. HICKS, Eric; MOREAU, Thérèse. Paris : Stock/Moyen Age, 1997. ISBN 978-2-234-02377-2.

PIZAN, Christine de. Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roi Charles V. In *Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France* [online]. Ed. PETITOT, Claude B. Paris : Foucault, 1824, 1. řada, sv. 5 (1. a 2. část), s. 201-428 [cit. 24. dubna 2011]. Dostupné z http://www.voltaire-integral.com/_La%20Bibliotheque/Histoire/Petitot%20Monmerque1.html#PIZAN.

PIZAN, Christine de. Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roi Charles V. In *Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France* [online]. Ed. PETITOT, Claude B. Paris : Foucault, 1824, 1. řada, sv. 6 (3. část), s. 1-166 [cit. 24. dubna 2011]. Dostupné z http://www.voltaire-integral.com/_La%20Bibliotheque/Histoire/Petitot%20Monmerque1.html#PIZAN.

Literatura

Christine de Pizan | *Arlima – Archives de littérature du Moyen Âge* [online]. 2005, dernière mise à jour le 16 avril 2011 [cit. 24. dubna 2011]. Dostupné z http://www.arlima.net/ad/christine_de_pizan.html.

Christine de Pizan [online]. Updated 04-17-11 [cit. 24. dubna 2011]. Dostupné z <http://home.infionline.net/~ddisse/christin.html>.

Christine de Pizan Images [online]. [cit. 24. dubna 2011]. Dostupné z http://employees.oneonta.edu/farberas/ARTH/arth214_folder/christine_images.html.

Online Medieval Sources Bibliography [online]. Last updated August 19, 2010 [cit. 25. dubna 2011]. Dostupné z <http://medievalsourcesbibliography.org>.

Christine de Pizan. Les source de l'histoire de France – Des origines aux guerres d'Italie. IV. Les Valois 1328-1461 [online]. c2005-2011 [cit. 25. dubna 2011]. Dostupné z http://www.persee.fr/web/ouvrages/home/prescript/article/shf_0000-0000_1904_num_4_1_953_t1_0062_0000_1

ALTMANN, Barbara K.; McGRADY, Deborah L. (ed.). *A Casebook*. New York, London : Routledge, 2003. ISBN 978-0-415-93909-7.

AUTRAND, Françoise. *Christine de Pizan. Une femme en politique*. Paris : Fayard, 2008. ISBN 978-2-213-63642-9.

BOCKOVÁ, Gisela. *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2007. ISBN 978-80-7106-494-7.

BOLLMANN, Stefan. *Ženy, které čtou, jsou nebezpečné*. Praha : Knižní klub, 2008. ISBN 80-242-2279-0.

CIBULKA, Josef. Iluminované popsání cesty Karla IV. do Francie v soudobém rukopise Národní knihovny v Paříži. *Památky archeologické*. Praha : Archeologická komise při české akademii věd a umění, 1927, roč. 73-74, sv. 35, s. 63-69.

DOR, Juliette.; HENNEAU, Marie-Elisabeth (ed.). *Christine de Pizan. Une femme de science, une femme de lettres*. Paris : Honoré Champion, 2008. ISBN 978-2-7453-1671-4.

DUBY, Georges. *Umění a společnost ve středověku*. Praha, Litomyšl : Paseka, 2002. ISBN 978-80-7185-448-4.

DULAC, Liliane; RIBEMONT, Bernard (ed.). *Une femme de lettres au Moyen Age. Etudes autour de Christine de Pizan*. Orléans : Paradigme, 1995. ISBN 978-2-86878-138-3.

DULAC, Liliane. Unité et variations de la sagesse dans le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V. *Revue des langues romanes*, 1988, roč. 92, č. 2, s. 307-315. ISSN 0223-3711.

DULAC, Liliane. De l'art de la digression dans Le Livre des faits et bonnes meurs du sage roy Charles V de Christine de Pizan. *Revue des langues romanes*, 1993, roč. 97, č. 1, s. 115-126. ISSN 0223-3711.

EHLERS, Joachim; MÜLLER, Heribert; SCHNEIMÜLLER, Bernd. Francouzští králové v období středověku od Oda ke Karlu VIII. (888-1498). Praha : Argo, 2003. ISBN 80-7203-465-0.

ENNENOVÁ, Edith. *Ženy ve středověku*. Argo : 2001. ISBN 978-80-7203-369-7.

GIBBONS, Mary W. Christine's Mirror: Self in World and Image. In *Contexts and Continuities: Proceedings of the IVth International Colloquium on Christine de Pizan (Glasgow 21-27 July 2000), Published in honour of Liliane Dulac*. Ed. KENNEDY, Angus J. et al. Glasgow : Glasgow University Press, 2002, sv. 2, s. 367-390. ISBN 0-8526-1744-5.

GREEN, Karen; MEWS, Constant J. (ed.). *Healing the Body Politic. The Political Thought of Christine de Pizan*. Turnhout : Brepols Publishers, 2005. ISBN 2-503-51636-X.

GROAG BELL, Susan. Christine de Pizan in her study. *Cahiers des recherches médiévales et humanistes* [online]. Mise en ligne le 10 juin 2008 [cit. 24. dubna 2011]. Dostupné z <http://crm.revues.org/index3212.html#quotation>. EISSN 1955-2424.

GUENÉE, Bernard. Les entrée royales françaises à la fin du Moyen Age. *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 1967, č. 2 [cit. 24. dubna 2011].

Dostupné z http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/crai_0065-0536_1967_num_111_2_12099. ISSN 1963-6636.

- HICKS, Eric. Une femme dans le monde: Christine de Pizan et l'écriture de la politique. In *L'hostellerie de pensée. Etudes sur l'art littéraire au Moyen Age offertes à Daniel Poirion par ses anciens élèves*. Ed. ZINK, Michel; BOHLER, Danielle. Paris : Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995, s. 233-243. ISBN 978-2-8405-0043-8.
- HICKS, Eric. Excerpts and originality: authorial purpose in the *Fais et bonnes meurs*. In *Christine de Pizan 2000. Studies on Christine de Pizan in Honour of Angus J. Kennedy*. Ed. CAMPBELL, John; MARGOLIS, Nadia. Amsterdam et Atlanta : Rodopi, 2000, s. 221-231. ISBN 978-90-420-1244-8.
- JORAN, Théodore. *Les Féministes avant le féminisme*. Paris : Arthur Savaète, 1910.
- KAVKA, František. *Život na dvoře Karla IV*. Praha : Apeiron, 1993. ISBN 80-900703-4-5.
- KENNEDY, Angus J. *Christine de Pizan: A Bibliographical Guide*. London : Grant and Cutler, 1984. ISBN 0-7293-0178-8.
- KYBALOVÁ, Ludmila. *Dějiny odívání. Středověk*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2001. ISBN 80-7106-146-8.
- LANGDON FORHAN, Kate. *The Political Theory of Christine de Pizan*. Burlington and Aldershot : Ashgate, 2002. ISBN 978-0-7546-0174-6.
- LE GOFF, Jacques (ed.). *Středověký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 1999. ISBN 80-7021-274-8.
- MAUROIS, André. *Dějiny Francie*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-098-4.
- NEJEDLÝ, Martin. *Fortuny kolo vrtkavé*. Praha : Nakladatelství Aleš Skřivan ml., 2003. ISBN 80-86493-08-3.
- NEJEDLÝ, Martin. *Středověký mýtus o Meluzíně a rodová pověst Lucemburků*. Praha : Scriptorium, 2007. ISBN 80-86197-81-4.
- POLIŠENSKÝ, Josef ; OSTROVSKÁ, Sylvia. *Velké a malé ženy v dějinách lidstva*. Praha : Nakladatelství Jan Krigl, 2000. ISBN 80-902045-5-4.

QUILLET, Jeannine. *De Charles V à Christine de Pizan*. Paris : Honoré Champion, 2004. ISBN 978-2-7453-0978-5.

RIBEMONT, Bernard (ed.). *Sur Le Chemin de longue étude...Actes du colloque d'Orléans, juillet 1995*. Paris : Honoré Champion, 1998. ISBN 978-2-8520-3871-4.

ROUX, Simone. *Christine de Pizan. Femme de tête, dame de coeur*. Paris : Payot, 2006. ISBN 978-2-22890-125-3.

SIEBT, Ferdinand. *Karel IV. Císař v Evropě (1346-1378)*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1999. ISBN 80-7106-265-0.

SOLENTÉ, Suzanne. A propos d'un livre récent sur Christine de Pisan. *Revue belge de philologie et d'histoire* [online]. 1929, sv. 8, č. 1 [cit. 24. dubna 2011].

Dostupné z http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rbph_0035-0818_1929_num_8_1_6598. ISSN 0035-0818.

SPĚVÁČEK, Jiří. *Karel IV*. Praha : Svoboda, 1980.

ŠMAHEL, František. *Cesta Karla IV. do Francie*. Praha : Argo, 2006. ISBN 80-7203-765-X.

VAN DAELE, Hilaire. *Petit dictionnaire de l'ancien français* [online]. Paris : Frères Garnier, 1901 [cit. 25. dubna 2011]. Dostupné z <http://www.micmap.org/dicfro/chercher/vandaele>.

Příloha č. 1 - Seznam děl Christiny de Pizan

- 1399-1402 sbírky jejích prvních básní, přičemž některé napsala již koncem 14. století.
- Les Cent Ballades (Les Cent Balades)*
- Virelays, Lais (Lays)*
- Ballades d'estrange façon (Les Balades de plusieurs façons)*
- Ballades de divers propos, 1-29 (Plusieurs balades de divers propos)*
- Une complainte amoureuse I.*
- Rondeaux (Rondeaux; Rondelz; Rondiaux)*
- Jeux à vendre (Jeux a vendre; Gieux a vendre)*
- 1399 *L'Epistre au dieu d'Amours*
- 1400 *Le Debat de deux amans*
- Le Livre des Trois Jugements*
- Le Dit de Poissy (Le Livre de Poissy)*
- 1400-1401 *L'Epistre Othea*
- 1401 *Les Notables moraux ou Enseignements de Christine à son fils (Les Notables moraulx de Christine de Pizan a son filz; Les Enseignemens que Christine donne a son filz)*
- Les Proverbes moraux (Les Proverbes mouraulx)*
- 1401-1402 *Les Epistres sur Le Roman de la Rose*
- 1402 *Le Dit de la Rose*
- 1402-1403 *Une Oraison Notre Dame (Une Oroyson Nostre Dame)*
- Les Quinze Joies de Notre Dame (Les Quinze joyes Nostre Dame)*
- Une Oraison de la vie et passion Notre Seigneur (Une Oroyson de Nostre Seigneur)*
- Le Livre du Chemin de long étude (Le Livre du Chemin de lonc estude)*
- 1403 *Le Dit de la Pastoure*

- Le Livre de la Mutation de Fortune (La Mutacion de Fortune)*
- 1404 *L'Epistre à Eustache Morel (L'Epistre a Eustache Mourel)*
- Le Livre des Faits et bonnes moeurs du sage roi Charles V (Le Livre des Faits et bonnes meurs du sage roy Charles V)*
- 1404-1405 *Le Livre du Duc des vrais amans (Le Duc des vrais amans)*
- Le Livre de la Cité des dames*
- 1405 *Le Livre des Trois Vertus ou Le Trésor de la Cité des dames (Trois Vertus)*
- L'Epistre à Isabelle de Bavière, reine de France (Une Epistre a la royne de France)*
- L'Avision Christine*
- 1405-1406 *Le Livre de la Prod'homie de l'homme / Le Livre de la Prudence*
- 1406-1407 *Le Livre du Corps de Policie (Le Corps de Policie)*
- Autres Ballades ou Ballades de divers propos 30-44; 46-50*
- 1407-1410 *Autre Ballade 45*
- Une complainte amoureuse II.*
- Les Cent Ballades d'Amant et de Dame*
- 1409 *Les Sept Psaumes allegorisés*
- 1410 *Le Livre des Faits d'armes et de chevalerie (Le Livre des Faits d'armes et de chevalerie; Le Livre du fait d'armes et de la noblesse de chevalerie)*
- Les Lamentations sur les maux de la France (La Lamentacion sur les maux de la France)*
- 1412-1413 *Le Livre de la Paix*
- 1413 *L'Avision du coq*
- 1415-1418 *L'Epistre de la Prison de vie humaine*
- cca 1420 *Les Heures de contemplation sur la passion de Notre Seigneur (Les Heures de contemplacion sur la Passion de Nostre Seigneur)*
- 1429 *Le Ditié de Jeanne d'Arc (Le Ditié de Jehanne d'Arc)*

Příloha č. 2 – Ukázka iluminací zachycujících Christinu de Pizan

Obrázek 1. Christine de Pizan předává královně Isabele Bavorské knihu se svými vybranými spisy. London, British Library, Harley MS 4431, fol. 1

Obrázek 2. Christine de Pizan předává Ludvíkovi Orleánskému spis *L'Epistre Othéa*. London, British Library, Harley MS 4431, fol 95r

Obrázek 3. *Le Debat de deux amans*, Christine představuje spor dvou milců Ludvíku Orleánskému.
Brussels, Bibl. royale, ms . 11034, fol. 2

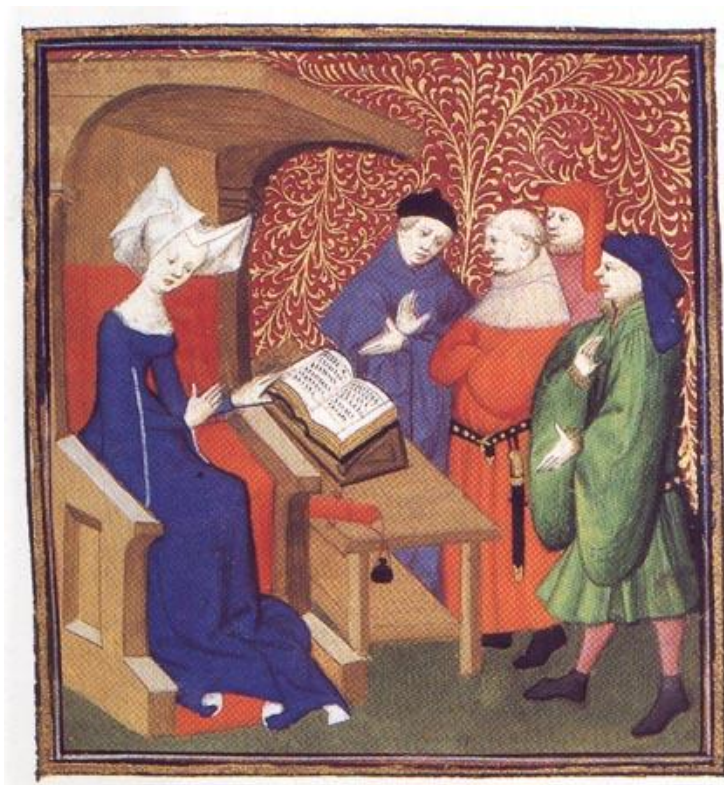
Obrázek 4. *Le Livre de la Mutation de Fortune*, Christine de Pizan v roli učence, ponořená do svého studia.
Brussels, Bibliothèque royale, Ms. 9508, f° 2

Obrázek 5. *Les Cent Ballades*, Christine de Pizan opět v zabraná do intelektuální práci. London, British Library, Harley MS 4431, fol. 4

Obrázek 6. *Le Livre de la Mutation de Fortune*, Christine de Pizan znovu v roli učence. Paris, Bibliothèque nationale, fr. 603: *Livre des Faits d'armes et de chevalerie*, *Mutation de Fortune*, fol. 81

Obrázek 7. *Proverbes Moraux*, Christine de Pizan v roli učitelky, mravní autority. London, British Library, Harley MS 4431, fol. 259

Obrázek 8. *Enseignements de Christine à son fils*, Christine coby učitelka svého syna. London, British Library, Harley MS 4431, fol. 261v

Obrázek 9. *Le Livre du Chemin de longue étude*, Sibyla ukazuje postavě Christině Fontánu moudrosti. London, British Library, Harley MS 4431, fol. 183r

Obrázek 10. *Le Livre du Chemin de longue étude*, Sibyla vysvětluje studentce Christině chod nebeských těles. London, British Library, Harley MS 4431, fol. 189v